

Adam Norman
Erica Kolppanen

Att levandegöra Blekinge 1676

Ett pedagogiskt material för tidsresor, lajv och dylika verksamheter samt
beskrivning av arbetsprocessen

To reenact Blekinge 1676

A pedagogic material for time travels, LARP and adjacent activities, also
included a description of the work process

Projektarbete 15 hp

Museologi C

VT09

Handledare: Prof. Kerstin Smeds

Innehåll

Inledning.....	3
Bakgrund	4
Syfte & Mål	5
Lajv.....	6
Arrangerandet av lajv	7
Reenactment	8
Museer och rollspel	9
Ökad förståelse och problematisering med lajv som metod	10
Processen	12
Arbetsuppdelning	12
Litteraturval och litteratursök	13
Produkten	14
Urval	14
Teman och de färdiga texterna	15
Mottagare.....	20
Layout.....	21
Copyright/spridning.....	21
Lärdomar	22
Avslutning.....	23
Litteratur för projektrapporten	24
Elektroniska källor	24
Litteratur för bakgrundsmaterialet	25
Elektroniska källor	27

Inledning

Så var arbetet slut, de sista raderna har funnit sin plats och all litteratur ska återlämnas. Normalt sett brukar jag vara lättad när ett projekt har nått sitt mål. Det är jag även denna gång, men jag är också fylld av fascination och respekt. Fascination över historien, hur dagens och gårdagens människor liknar varandra. Respekt för alla livsöden, och även personer, jag har mött under resans gång. Vissa av personerna jag har mött har tillägnats egna kapitel i historieböckerna, som Annicka Rebäcka och Anders, med deras omöjliga kärlek. Andra upptar inte ens en rad, utan står i listan över *Omkomna på Kronan* som Per Olsson Tobak. Ett liv sammanfattat på några rader i en bok. Min förhoppning är att dessa livsöden kan tillföra något till dagens människor via detta arbete.

Jag vill tacka Erica vars brinnande intresse för lajv har gjort arbetet till en fröjd. Ett tack vill jag också rikta till vår handledare, Kerstin Smeds, som har stött oss hela vägen.

Adam Norman 24.3.2009

Jag står vid vägs ände. Projektet är klart, så när som på lite finputsning. Det har varit en intressant resa genom tid och rum, genom otaliga böcker och ändlösa timmar av frenetiskt skrivande. Jag ångrar ingenting. Jag har varit entusiastisk över projektet enda sedan jag först fick höra om idén från Adam någon gång under hösten 2008. Redan då satte vi oss ner och spånade på de första idéerna och dessa har följt oss igenom arbetets gång och de har följt mig i mina tankar. Då det verkliga arbetet med projektet väl började så kastade jag mig in i det med liv och lust. Historia och lajv är två stora passioner i mitt liv och nu möttes de plötsligt. Det finns enligt mig så mycket potential i detta möte och jag har endast skrapat lite på ytan genom att ta fram detta bakgrundsmaterial.

Jag vill tacka Adam för att han drog in mig i projektet och Professor Kerstin Smeds för att hon har hållit oss på jorden då vi har velat sväva iväg lite för långt ut i våra fantasier.

Erica Kolppanen 24.3.2009

Bakgrund

Under vår utbildning har vi båda insett att vi i vår framtida yrkesroll som museologer kan ha stor användning av våra erfarenheter av lajv. Både lajv och museernas utåtriktade verksamhet handlar till stor del om gestaltning. Även om den traditionella museigestaltningen inte handlar om samma sak som gestaltningar inom lajv, så har de båda områdena närmat sig varandra, främst genom en ökad efterfrågan på deltagarkultur, interaktivitet och upplevelser inom museer. Eftersom vi båda har arbetat med lajv på hobbynivå i flera år ville vi självklart utveckla detta och kanske få museivärlden och världen för lajv att mötas på en ny arena. Vi tror att historiska lajv är en bra metod för museer att låta deltagarna ”besöka” historien.

Ronneby lajvsällskap (RLS) har länge haft planer på att arrangera ett historiskt lajv, som ska utspela sig i Blekinge år 1676. Ett första försök till att ta fram ett historiskt underlag gjordes av RLS, men den historiska kopplingen var ganska vag, och gestaltningen byggde till viss del på ”fördomar” vad man i föreningen *trodde* sig veta om denna period. En stor del av deras text handlade om Skånska kriget och snapphanar, vilket i och för sig är en viktig del av historien, men vardagen och livets mer grundläggande aspekter kom i skuggan av detta. Den första information som gick ut om detta lajv 12/12 2007 var denna:

Krutrök i skåneland är ett historiskt lajv som kommer utspela sig på plats i lockansmåla, blekinge vid slutet av 1600talet.

Snapphanar stryker omkring i skogen och Karoliner har befäst byn.

Snapphanar kan se ut mer eller mindre hur som helst(tänk jägare etc).

Karoliner kommer behöva skaffa krutvapen själva, vi tillhandahåller uniformer(vi har runt 150st till vårt förfogande.).

Lajvet kommer hållas den 24 till 27 juli 2008. ¹

Självklart var tanken att det skulle komma mer information, men redan här ser vi vissa generaliseringar och en stor fokus på karoliner/snapphanar. Tyvärr blev lajvet uppskjutet flera gånger på grund av problem med att ta fram den historiska bakgrunden. Det blev uppskjutet så länge att det till slut sammanföll med tiden för vår C-uppsats, så vi såg vår chans att få arbeta med lajv utifrån ett museologiskt perspektiv. Vårt arbete kom att handla om hur man gestaltar och levandegör en by i Blekinge år 1676.

I samarbete med RLS finns föreningen Horsahallens Gille, som också är stationerade i Blekinge. Även de kommer ha stor nytta av det material vi har tagit fram. Deras verksamhetsbeskrivning inleds med följande text:

¹ <http://forum.rls.se/viewtopic.php?f=59&t=1965> (23.3.2009)

Vi bedriver verksamhet inom områdena kultur, näringsliv, utbildning och förmedling. Främst genom att skolor och fritids kommer ut till oss för att uppleva och skapa Levande Historia, men också genom de kurser vi bedriver. Till oss kan företag, gruppresor och andra intresserade vända sig för upplevelser i medeltida miljö och anda. Varje år arrangeras levande rollspel, s k lajv, av RLS (Ronneby Lajvsällskap) och andra föreningar.²

Syfte & Mål

Syftet med projektet är att ta fram ett historiskt underlag för lajv och tidsresor till Blekinge år 1676. Det historiska underlaget kommer att bestå av ett flertal texter som på ett lättfattat sätt beskriver livet på platsen under det givna året. Exempel på texter kan vara ”Kläder”, ”Genus”, ”Religion och tro” och så vidare, mer om detta under ”Teman”. Målet är att utforma det historiska underlaget så att det fokuserar mer på ”vanligt folk” än de stora krigen och adeln som ofta förknippas med stormaktstiden i Sverige. Det material som vi utformar kommer sen att kunna ligga till grund för lajv inom RLS regi och tidsresor med till exempel skolklasser inom Horsahallens Gille. Vi har inga som helst ambitioner på att göra ett komplett material, tiden skulle helt enkelt inte räckta till. Vi har försökt få med så många områden som möjligt, så att man utifrån vårt underlag kan göra en gestaltning i form av ett levande rollspel eller en tidsresa, men det finns ännu områden som inte är berörda. Vår tanke är att mottagarna själva kan komplettera materialet med till exempel mer lokalhistoria och bilder av olika slag. Därför kan detta arbete även uppmuntra till egna efterforskningar och en nyfikenhet för historien. Vårt arbete ska ses som en grund att bygga vidare på.

Då arbetet liknar en pedagogisk metod som många museer använder för att gestalta olika tider och kulturmiljöer så har vi självklart som mål att få praktiska erfarenheter inför ett kommande arbetsliv. Likaså vill vi ta det bästa från musei- och lajv världen och utveckla det. Från museernas värld vill vi ta historieperspektivet och problematiseringen, från lajv tar vi dramaturgin och den intensiva upplevelsen.

Mottagare av det historiska underlaget är de två föreningarna Ronneby Lajvsällskap och Horsahallens gille, mer om dessa i kapitlet ”Mottagare”

² <http://www.horsahallengille.se/verksamhet.html> (23.3.2009)

Lajv

Lajv kallas även levande rollspel och kan enkelt beskrivas som improviserad teater. I en påhittad verklighet har alla spelare en roll som skall gestaltas så trovärdigt som möjligt. Med hjälp av kläder, rekvisita och en trovärdig karaktärsbakgrund skapas en så fullständig illusion som möjligt av den påhittade verkligheten. Målet är inte att vinna utan att ha en givande och underhållande upplevelse tillsammans med sina medspelare.³

Lajv har sin grund i bordsrollspel t.ex ”Dungeons and Dragon” och ”Muntant” som slog igenom ordentligt under tidigt 1980-tal i Sverige. Bordsrollspel spelas med tärningar och mycket detaljerade spelregler och kan i det närmaste ses som ett mycket avancerat brädspel. Under senare hälften av 1980-talet utvecklades detta till levande rollspel, eller lajv. Nu tog man ut spelandet i skogen och spelade själv rollen. Istället för att slå tärning om vad man gjorde, så agerade spelaren rollen. Rollspelet blev levande. Ungefär samtidigt uppstod liknande rörelser i USA, och hade där namnet Live Action Roleplay, förkortat LARP. Det är från detta engelska namn den svenska hobbyn har fått sitt vanligaste namn; Lajv. Till en början var det vanligt förekommande att man stavade det ”Live”, något som fortfarande förekommer i liten utsträckning. Dock kan ”Live lätt mistas för exempelvis live-konserter och liknande, varpå namnet har ”försvenskats” till lajv. Lajv och levande rollspel är alltså synonyma för samma företeelse, vi kommer dock i fortsättningen att använda oss av ordet lajv när det handlar om denna hobby.

Lajv är ingen homogen rörelse, och att definiera exakt vad det handlar om är omöjligt. Den minsta gemensamma nämnaren kan sägas vara *rollen* och *fiktionen*. De flesta lajv handlar om att man ska gestalta en annan person och spela denna roll, ungefär som en teater. Denna roll är en person som finns i den fiktiva världen. Spelaren skapar rollen och bestämmer dess egenskaper, relationer till andra roller, åsikter och så vidare. Allt som behövs för att kunna spela en annan person under lajvet ska spelaren hitta på. Dessutom finns det en fiktiv värld där rollen lever och verkar, och denna fiktiva värld bildar en bakgrund, som spelaren kan utgå ifrån när han eller hon skapar sin roll. Den fiktiva världen kan vara allt från en djupt genomarbetad fantasyvärld i stil med Tolkiens Midgård till en variant av vår egen nutid. Rollen måste givetvis passa fiktionen för att den ska bli trovärdig. Någon som spelar astronaut

³ Lajv, <http://www.sverok.se/spel/lajv.html>, 06.02.2009

skulle inte passa in i ett medeltida lajv, lika lite som en medeltida gycklare skulle passa på ett rymd-lajv.

Lajvet utspelar sig sedan under en viss (verklig) tid, och i ett visst (verkligt) rum. Tidsmässigt kan det utspela sig under ett par timmar eller flera veckor, och under denna tid spelar man sin roll. Rumsligt begränsas området som lajvet utspelar sig på, till exempelvis en lägenhet eller ett skogsområde. Detta avgränsade område betraktas som en del av den fiktiva världen under den tid lajvet pågår. En gruva kan föreställa en bunker efter ett fiktivt tredje världskrig, och en vanlig villa kan bli ett hippie-kollektiv i 1970-talets Gröna vågen-rörelse. Även om lajvet utspelar sig i en viss tid och ett visst rum så gör fiktionen att man kan föreställa sig vad som finns bortom området för lajvet. Om ett lajv utspelar sig i nyss nämnda hippie-kollektiv så är den politiska turbulensen i landet verklighet för rollen, även om den inte finns idag. Man kan föreställa sig att den fiktiva världen försätter bortom lajvområdet, även om det inte gör det.

Arrangerandet av lajv

De som skapar ett lajv kallas oftast *lajvarrangörer* eller bara *arrangörerna*. Detta är i många fall en grupp frivilliga inom en viss lajvförening, men det förekommer även grupper av arrangörer som inte jobbar inom en förening, samt kommersiella företag som arrangerar lajv. Det är upp till arrangörerna att ta fram en idé för sitt lajv samt skapa en fiktion för lajvet. Inspiration till denna fiktion kan komma från flera olika ställen, som böcker, filmer, nutiden, sagor etc. Fiktionen anpassas efter vad arrangörerna vill åstadkomma med lajvet. Arrangören lägger sedan oftast ut sin fiktion i form av texter på en hemsida och försöker locka deltagare till lajvet genom att marknadsföra sitt lajv. De lajvare som sedan är intresserade anmäler sig som deltagare och diskuterar fram en lämplig roll med arrangören. För en väldigt utförlig redogörelse för hur ett lajv kan arrangeras, se ”Saga mot Verklighet”⁴

Många arrangörer väljer att skapa en värld med ett ganska stort mått av helt påhittade element. Även om arrangörerna tar sin utgångspunkt i medeltidens Europa så är det inte ovanligt att till exempel övernaturliga väsen eller alternativa genusstrukturer tas med i fiktionen. Arrangörerna har då inte haft som ambition att arrangera ett strikt historiskt lajv. Det finns dock även lajv där arrangörer och deltagare strävar efter att vara så historiskt korrekta som möjligt. Grundliga förundersökningar kan föregå själva lajvet och deltagarna förväntas satsa mycket tid på att sätta sig in i världen och tiden för att kunna gestalta den så

⁴ Henrik Summanen & Tomas Walch *Saga mot verklighet: Att arrangera levande rollspel* (Stockholm 1998)

bra som möjligt . Här kommer dock frågan om autenticitet och äkthet in i bilden. Hur historiskt korrekt och autentiskt kan ett lajv bli?

Även om en arrangör lägger ner otroliga resurser på att skapa en fiktion baserad på det förflutna så är det likväl en fiktion, det som har hänt kan inte hända igen. En spelare kan ägna månader åt att studera en person som har existerat, dess liv, personlighet, beteende och liknande, men spelaren kan aldrig *bli* personen. Man kan sitta och sy ett plagg för hand, efter ett arkeologiskt fynd, med rätt sömmar och tråd, men plagget är likväl inte medeltida. Därför kan ett lajv egentligen inte ge en exakt bild av det förflutna, eftersom det redan har hänt. Det kan endast bli en nutida konstruktion och tolkning, precis som reste av vår historieskrivning. Därför kan en term som *historiskt lajv* användas, men det är väldigt sällan ett sådan lajv arrangeras. De få gånger det används kan det även hända att arrangören tar väldigt liten hänsyn till det förflutna och lägger in mycket egen fantasi i sin fiktion.

Reenactment

Här finns det dock anledning att nämna en liknande rörelse, som kallas reenactment. Ordet kommer från engelskan och ibland förekommer översättningen ”historiskt återskapande”. Som det framgår av namnet så är handlar detta om att man vill återskapa historien så nära verkligheten som möjligt. Inom en reenactmentförening så håller man sig till en viss plats och tid och försöker återskapa denna ⁵. En otrolig möda läggs ner på forskning och hantverk för att närma sig historien. Det är inte ovanligt att flera av medlemmarna i reenactmentföreningar har akademiska utbildningar inom historia, arkeologi eller liknande. Även om det finns många personer som sysslar med både lajv och reenactment så finns det vissa skillnader. De främsta skillnaderna är dels autenticiteten och rollen. Inom lajv har man ofta inte alls det krav på historisk korrekthet som finns inom reenactment, istället fokuserar man på rollen och spelar en slags teater. Reenactment saknar ofta helt och hållet rollaspekten. Även om man inom reenactment kan ha en viss förebild, till exempel en tysk skomakare från år 1432, så försöker man aldrig spela denna skomakare.

⁵ Se t.ex <http://www.carnis.org/> eller <http://www.gustafsskal.nu/>

Museer och rollspel

Kulturhistoriska museers roll och arbetsmetoder har förändrats drastiskt under 1900-talet. Denna förändring kan grovt ses som att museerna vid slutet av 1800-talet var magasin förbehållna utbildade människor och forskare, sedan gick det via typologiska utställningar och folkbildningsinstitution, till att idag vara en mångfacetterad institution som behandlar historia, identitet, kulturer och samtida debatter om ovan nämnda ämnen. Dessutom ska museerna idag kunna konkurrera med till exempel flera av de underhållningsmedier som finns i samhället, varpå intresset och efterfrågan på utbildning genom upplevelser har ökat. Denna förändring i verksamhet har också färgat av sig på museipedagogiken, som till stor del har blivit mer upplevelsebaserad. Tydliga exempel på detta är Jamtli historieland⁶ och kulturmiljöpedagogiken vid Kalmar läns museum⁷, två museer som jobbar väldigt mycket med att förmedla museernas verksamhet genom upplevelser. Det finns flera olika sätt för museer att jobba med upplevelsebaserad verksamhet. De olika metoderna varierar mellan olika museer, och det finns ingen nationell standard för de olika metoderna, men genom att visa på flera olika metoder kan vi dra upp vissa riktlinjer.

Kalmar läns museum jobbar med kulturmiljöpedagogik, vilket innebär att man lyfter fram den lokala kulturmiljön och flyttar ut verksamheten från museets byggnad till den faktiska världen. Genom att välja en plats och en tid så levandegör man den historien på plats⁸. Inom kulturmiljöpedagogiken skiljer man på tidsresor och historiska rollspel, två verksamheter som liknar varandra. Båda verksamheterna tar avstamp i den lokala kulturmiljön och föregås av omfattande forskning från museets sida. Rekvisita i form av tidstypiska kläder, miljöer och sysslor är viktigt, dessutom uppmanar båda verksamheterna till egen ”forskning” i ordinarie skolan. Både tidsresor och historiska rollspel riktar sig till barn, men de har delvis olika syften, metoder och målgrupper. Tidsresor riktar sig i större utsträckning till barn i förskolan och lågstadiet, fokuset ligger på lek och lustfyllt lärande⁹. Största skillnaden mot ett historiskt rollspel är att skoleleverna till stor del är sig själva på en tidsresa, medan de i ett rollspel utformar en roll som de spelar under dagen. I ett historiskt rollspel, där den största målgruppen är högstadielärover och äldre, bygger mycket på att man går in i en roll och gestaltar en person som har funnits på den tänkta platsen vid den tiden, och om källmaterialet

⁶ Erika Sandström *På den tiden i dessa dagar: Föreställningar om och bruk av historia under Medeltidsveckan på Gotland och Jamtli Historieland* (Östersund 2005) s.71 ff

⁷ Ebbe Westergren *Jag trodde det skulle bli tråkigt, men...* (Kalmar 2004)s.14-22

⁸ Ebbe Westergren *Jag trodde det skulle bli tråkigt, men...* (Kalmar 2004)s.14-22

⁹ Ebbe Westergren *Jag trodde det skulle bli tråkigt, men...* (Kalmar 2004)s. 44-48

inte tillåter detta gör man en trovärdig fiktiv roll. Genom att leva sig in i en annan persons liv och värld så vill museet att eleverna får distans till sitt eget liv, och kan se både skillnader och likheter mellan dåtid och nutid¹⁰. Om man ser till detta så finns det större likheter mellan historiska rollspel och lajv, än mellan tidsresor och lajv.

Norrköpings Stadsmuseum har istället använt sig av rollspel för att lyfta fram olika frågor som är aktuella för ungdomar. Man befinner sig inte i en specifik kulturmiljö, utan det hela utspelar sig i museets utställningar. Inte heller den historiska autenticiteten spelar samma roll som på Kalmar Läns museum. Istället låter man en slags vag, obestämd ”dåtid” vara en scen för att kunna diskutera nutida frågor.¹¹ Till skillnad mot Kalmar läns museum som fokuserar väldigt mycket på en exakt tid och plats, så är inte detta det viktiga på Norrköpings stadsmuseum.

Jamtli historieland är ytterligare ett exempel, där man vill lyfta fram historien som underhållning. På området har man uppbyggda miljöer från olika perioder, från sent 1700-tal till 1950-tal. Dessa levandegörs på sommaren genom att museianställda gestaltar olika personer knutna till den specifika platsen. De anställda har en specifik roll, och utifrån den agerar de mot Jamtlis besökare. Det handlar alltså inte om guider i tidstypiska kläder, som berättar om miljöerna.¹² Istället ska museipersonalen spela sin roll mot besökarna även om de pratar om nutiden. Dock handlar det här, till skillnad mot tidigare exempel, om vanliga museibesökare med väldigt olika förkunskaper och mål med besöket. Därför uteblir till stor del problematiseringen och kopplingen till nutida frågor som Norrköpings stadsmuseum och Kalmar läns museum jobbar med i sina historiska rollspel. På sätt och vis liknar Jamtlis pedagogik lajv väldigt mycket, med skillnaden att man aldrig har utomstående besökare eller åskådare på ett lajv.

Ökad förståelse och problematisering med lajv som metod

Mot bakgrund av detta vill vi lyfta fram lajv som en metod för fördjupning och ökad förståelse i museala sammanhang. Även om flera museipedagogiska metoder har stora fördelar och även likheter med lajv så anser vi att lajv som metod har desto mer att tillföra. Ett

¹⁰ Ebbe Westergren *Jag trodde det skulle bli tråkigt, men...* (Kalmar 2004)s. 54-58

¹¹ Henrik Tynnhamar *Frihet: Rollspel på museer* (Linköping 2002) s. 30-34

¹² Erika Sandström *På den tiden i dessa dagar: Föreställningar om och bruk av historia under Medeltidsveckan på Gotland och Jamtli Historieland* (Östersund 2005)

problem som vi ser, men som också antyds i viss litteratur, är att elever och deltagare ofta inte reflekterar över likheter och skillnader mellan då och nu i den grad som museet vill. Istället verkar det många elever fastna i tankebanor om att det var sämre då och bättre nu, utan att direkt se några nyanser. Likaså blir efterarbetet i skolan ofta eftersatt, då man inte alltid lyckas integrera tidsresor/historiska rollspel med ordinarie undervisning¹³.

När museer använder liknande gestaltningar i sin ordinarie verksamhet, t.ex. Jamtli Historieland eller många av de fornbyar och ”levande museer”, t.ex. ”Den gamle by” i Danmark, så försvinner ofta problematiseringen¹⁴.

Bilden av dåtiden får ett glatt skimmer över sig, där knäckäpplen och riddare får representera medeltiden¹⁵. Besökarna på ett sådan museum är endast där en eller ett par timmar, får en bra upplevelse och går hem med lite nya minnen. Självklart är detta bra, men vi anser att man kan nå nya nivåer med lajv.

Under ett lajv som pågår en längre tid går deltagarna in i sin roll på ett väldigt engagerat sätt. Då de flesta deltagare vill göra en så bra gestaltning av sin roll som möjligt, så tar de del av det material som finns om fiktionen och förväntar sig även att andra deltagare gör det. Detta, i kombination med att man spelar sin roll under längre tid gör att spelaren får en djup förståelse för situationen. Beroende på vad lajvet handlar om, så kan deltagarna vara med om väldigt starka känslor, som sitter kvar även efter lajvet¹⁶. Denna kunskap, i kombination med våra egna upplevelser är att lajv är ett utmärkt redskap för att få förståelse för andra människors situationer och världar. Lajv har också en styrka i att man kan ifrågasätta rådande normer och strukturer, i och med att många lajv utspelar sig i en fiktiv värld.

¹³ Helen Eklund, Peter Danielsson, & Ebbe Westergren, *Historiska rollspel med tonåringar: Rapport från nationell försöksverksamhet 1999-2000* (Kalmar 2001)

¹⁴ Mads Daugbjerg ”De gode gamle dage genoplivet: Frilandsmuseerne og spillet om fortiden”, *Nordisk Museologi* 2005:1

¹⁵ Erika Sandström *På den tiden i dessa dagar: Föreställningar om och bruk av historia under Medeltidsveckan på Gotland och Jamtli Historieland* (Östersund 2005)

¹⁶ Linda Mattsson *Äkta känslor – fast på låstas: Om lockelsen i att uppleva starka negativa känslor på lajv*. (Umeå 2007)

Processen

Arbetsuppdelning

Vi valde att ta fram materialet genom att jobba veckovis med varsitt tema. Dessa teman kom vi överens om tillsammans i projektets början. Sedan delade vi upp dem mellan oss, främst baserat på intresse, men också förkunskaper. Vi bestämde att vi varje vecka skulle träffas på måndag och då gå igenom vad som skulle göras under veckan, eventuella problem som uppstått och så vidare. Under veckan läste var och en litteratur och sökte andra fakta inom sitt tema, för att mot slutet av veckan sammanställa ett utkast till en färdig text som granskades av den andre. Parallellt med detta arbetade vi med rapporten, layout och formgivning av produkten. Mot slutet fanns extra tid för kompletteringar, arbete med rapporten och sammanställningen av material. Under projektiden har vi även haft fler informella möten då behovet har funnits. En preliminär tidsplan inför hela arbetet gjordes, som såg ut på följande vis:

- V. 5: Skriva synopsis. Definiera delteman till produkten, ex genus under 1600-tal. Leta litteratur.
- V. 6-12: Arbeta enligt uppsatt veckoschema.
- V. 13: Kolla hur vi ligger till, ev avsluta projektet och fokusera på projektrapporten.
- V. 14: Inlämning av projektrapport.

Till detta schema höll vi oss väldigt bra. Det största problemet var att man inte alltid blev klar med en text inom en vecka, fjärrlån av litteratur etc gjorde att vissa moment tog längre tid än väntat. Dessa texter har dock kompletterats under senare veckor, och vecka 13 var vi klara som planerat. Därför har vecka 13 och 14 kunnat ägnas åt korrekturläsning, layout och projektrapporten.

Litteraturval och litteratursök

I och med tidsbegränsningen i detta arbete så har vi inte haft möjlighet att gå tillbaka till de ursprungliga källorna så som arkivmaterial och arkeologiska fynd. Därför har vi främst fått fokuserat på sekundärkällor. Avhandlingar, historisk facklitteratur, målningar, och så vidare har använts istället för att söka sig till arkiven. Därför har det också varit viktigt för oss att hitta rätt skrifter och relevant litteratur för ämnet. Till vår hjälp vid val och sökning av litteratur samt att kritiskt kunna granska det material vi grundat våra texter på så har vi använt Anders Floréns och Henrik Ågrens ”Historiska undersökningar”. Boken har gett en bra grund och första insyn i historieforskningens snåriga djungel. En del av det som Florén och Ågren tar upp har inte varit aktuellt för oss eftersom vi inte skrivit en akademiskt korrekt historietext utan ett pedagogiskt material. Kapitlen om historia, källmaterial och källkritik samt den historiska begreppsordlistan har dock varit ett gott stöd i vårt arbete.

Litteratur som har varit viktigt och tillfört mycket till bakgrundmaterialet har varit:

I säng och säte av Malin Lennartsson. Förutom genus och sexualitet har denna avhandling gett värdefulla insikter i rättväsendet och överlag gett en fyllig bild av 1600-talet.

Regalskeppet Kronan av Björn Axel Johansson, som ligger helt rätt tidsmässigt. Dessutom tar den upp allt från storpolitiken till bärgade fynd från Kronan.

Bondetro och kyrkoro av Göran Malmstedt. Denna bok gav en bra bild av 1600-talets religiositet, men hjälpe även till med att förstå 1600-talsmänniskans mentalitet överlag och har i förlängningen varit en grund för källkritik i mer populärvetenskapliga verk.

Även Karlshamns museums skriftserie nummer 2 & 7 har varit till stor hjälp då de på ett professionellt sätt har tillfört ett lokalhistoriskt perspektiv.

Vi har främst fokuserat på nyproducerade böcker av akademisk nivå som till exempel avhandlingar eller antologier skrivna av historiker. I vissa fall har detta varit omöjligt att genomföra då det inte finns något skrivet på området. Då har vi fått gå ifrån denna ambition och söka oss till mer populärvetenskapliga publikationer. I dessa fall har vi varit extra källkritiska och alltid försökt hitta belägg för den fakta som nämns i flera olika texter. Till viss del har även förstahandskällor använts, främst samtida böcker från forskningsarkivet och målningar som visar kläder och annan materiell kultur.

Produkten

Urval

De historiska ramarna för vårt projektarbete har vi inte valt själva, dessa fick vi av våra mottagare, som ville fokusera på Blekinge och år 1676. Därför har vi haft ett rum och en tid att utgå ifrån i vårt arbete. Redan i ett tidigt stadium av arbetet bestämde vi oss för att fokusera på vardagslivet för lokalbefolkningen och inte arbeta för mycket med storpolitiken, kungahuset och krigen under 1600-talet, ett beslut som till stor del styrdes av kontexten. I en bondgård eller by i Blekinge så är inte kungahuset och storpolitiken det viktigaste som händer. Dessutom kan man läsa om detta i praktiskt taget vilken bok som helst som handlar om 1600-talet.

Tyvär har vi haft vissa problem med att begränsa oss till just Blekinge och 1676 på grund av bristen i källmaterial. Men hänsyn till arbetets ringa omfång har vi inte haft möjlighet att gå tillbaka till ursprungskällor i alla områden. Istället har vi byggt vår bakgrund på avhandlingar, historieböcker och andra sekundärkällor. Detta har gjort att perspektivet ibland har fått vidgas både i tid och rum, till exempel kommer en del av informationen om mat från Skåne och en avhandling¹⁷ om genus i samtidens Småland har använts. Inför varje källa har överväganden fått göras för att avgöra om informationen är relevant för Blekinge under 1676.

De teman som vi valde blev delar i vårt projekt för att de är viktiga komponenter i vardagen och en människas liv, men även för att vissa av dem är speciellt kulturellt betingade och därför både fysiskt och mentalt kan hjälpa lajvare och tidsresenärer att leva sig in i tiden. De teman som vi valde är givetvis påverkade av oss, våra livserfarenheter, vår utbildning och våra värderingar. Vi har båda lång erfarenhet av att arrangera lajv, varför vi redan har en viss kunskap om hur du gestaltar en annorlunda kultur. De benämningar som vi har använt oss av är moderna, men fenomenen de betecknar fanns även under 1600-talet, till exempel genus. Genusteorier har för oss varit ett sätt att tackla relationerna mellan män och kvinnor under 1600-talet. Även om man under 1600-talet inte visste vad genus var, så fanns det skillnader mellan män och kvinnor. Därför är genus det ett bra sätt för oss moderna människor att tala om det.

¹⁷ Malin Lennartsson *I säng och säte – Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Malmö 1999)

Teman och de färdiga texterna

Redan då vi började spåna på projektet insåg vi att måste dela upp helheten i mindre delar för att lyckas. Då skulle vi få någonting specifikt att koncentrera oss på och kunna bygga upp helheten genom de olika delarna istället för att utgå ifrån helheten och försöka få med alla aspekter av livet i Blekinge år 1676. Vi skrev upp alla möjliga aspekter av livet som vi kunde tänka oss beröra i våra texter och ordnade dessa i teman. Eftersom vi visste att vi inte skulle hinna behandla alla teman så valde vi ut tio stycken som vi skulle prioritera och arbeta med. Tanken var att varje tema skulle resultera i en text.

Våra utvalda teman delade vi även upp mellan oss så att vi båda visste vad vi skulle syssla med vecka för vecka. De teman som vi satte upp för oss i början höll inte helt till slutet. Vissa texter har blivit något modifierade i sitt innehåll och andra har helt fallit bort. Några har blivit uppdelade i flera olika, separata texter och några har inte täckt alla de punkter vi velat ha med i dem. Detta till trots så har de ursprungliga temana varit till stor hjälp i vårt arbete. Förutom dessa teman och dess texter har även ett antal ”kuriosatexter” tillkommit som vi inte hade planerat från början. Under skrivandet så hittade vi intressant information som vi ville använda, men inte riktigt passade in i de ordinarietexterna. Kuriosatexterna har ofta stark koppling till en annan text, och kan ses som en komplettering eller fördjupning. Nedan följer en lista över de tio teman som vi från början ville arbeta med, beskrivningar av hur vi hade tänkt oss samt hur det i slutänden blev.

Kläder, utseendeideal, accessoarer – Adams tema

Kläder och olika materiella föremål är en av de viktigaste detaljerna för att få den visuella gestaltningen av en annan tid att vara verklighetstrogen. Detta är ofta en av grundförutsättningarna för att en tidsresa eller ett historiskt rollspel ska kännas verkligt. Många lajvare känner dessutom att klädernas utseende och autenticitet är viktiga för att de ska kunna delta i ett lajv och för att deras roll ska fulländas. På grund av detta tyckte vi att det var en självklarhet att kläder och utseende skulle få en egen text och att den skulle skrivas på ett sådant sätt att läsare ska kunna bilda sig en bra uppfattning om klädesplaggen. Texten skulle även kunna ligga till grund för att deltagare eller arrangörer kan sy egna tidstypiska dräkter.

Det är svårt att hitta information om 1600-talets kläder, särskilt de lägre ståndens och kvinnors kläder. Mycket lite är skrivet om ämnet och det finns inte särskilt många

arkeologiska fynd att utgå ifrån. Överflödsförordningarna från tiden kan ge fingervisningar om vilka material som användes, men främst hos adel och borgerskapet och de tar inte upp plaggen i sig. På grund av detta blev texten inte lika utförlig som vi hade velat. Dock beskrivs både mans- och kvinnokläder och även synen på kropps- och människosyn tas upp. I ett tidigt skede av projektet beställde Adam en C- och en D-uppsats från textilvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet vilka kunde vara till hjälp. Dessa båda uppsatser levererades dock i ett så sent stadium att de inte var till någon större hjälp.

Genus, relationer, sexualitet – Adams tema

Familjen är samhällets minsta byggsten, och var väldigt viktig för 1600-talets människor. Således ansåg vi det vara ett viktigt område för vårt arbete. Vi ville prioritera genus och relationer mellan människor, eftersom det kan vara lätt för deltagare att inte reflektera över detta, utan endast ta med sig sin nutida uppfattning tillbaka i tiden.

Texten för det här temat blev en bra översikt över synen på män och kvinnor, trolovning, äktenskap och kärlek. Även om texten inte är komplett så kan läsaren bilda sig en grunduppfattning angående ämnet. I många andra texter, så som texten om kläder och texten om mat så tas även fenomenet genus upp och hjälper till att göra helhetsbilden så komplett som möjligt. Texten är främst baserad på en avhandling och en antologi^{18 19}. Även om ingen av dessa handlar om Blekinge specifikt så anser vi att deras avgränsningar ligger tillräckligt nära i tid och rum för att gälla för oss.

Lokal- och närtidshistoria. Snapphanar och försvenskningen av Skåne – Ericas tema

Redan från början var vi på det klara med att arbetet skulle ha en lokal anknytning, till Blekinge. För en bonde från Blekinge spelade den lokala historien större roll än den stora historien med politik, statsmakt och kungahus. Därför ville vi ta upp detta i en av texterna. Att lokalhistorien är viktigt för både dåtidens och nutidens människor är något som framgår av publikationer från Kalmar Läns Museum²⁰

Detta tema visade sig vara en bra introduktion till 1600-talet för Erica som inte hade samma kunskaper om tidsperioden som Adam vid projektets början. Dock var det mycket svårt att få

¹⁸ Malin Lennartsson *I säng och säte – Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Malmö 1999)

¹⁹ Eva Österberg (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: Kvinnor i stormaktstidens Sverige* (Stockholm, 1997)

²⁰ Se exempelvis Ebbe Westergren *Jag trodde det skulle bli tråkigt, men...* (Kalmar 2004) och Ebbe Westergren *Holy cow – This is great* (Kalmar 2006)

ihop en relevant text. Orsaker till detta kan ha varit den otroligt myckna litteraturmängden om 1600-talet i stort, den mycket sparsamma litteraturen om Blekinge samt att projektet just påbörjats och det ännu inte fanns någon rutin i arbetet. I slutändan förvandlades den tänkta texten till två separata texter, en kortfattad introduktion till 1600-talets Europa och Sverige skriven av Erica samt en text om Blekinge 1676 med fokus på Skånska kriget. Denna text skrevs av Adam.

Religioner och folktro, livet och döden – Ericas tema

Tron har så gott som alltid varit en stor del av människans liv. I långa tider har denna tro reglerats av kyrkan i Sverige. För att visa på skillnaderna, men också likheterna, mellan dagen och 1600-talet var detta ett viktigt område för oss att arbeta med. Vi ville även få med folktro på ett hörn eftersom det är lätt för deltagare på ett lajv att falla in i gamla, inkörda spår med berättelser om skogsrån, tomtar och troll.

Texten om religion blev på de flesta punkter precis som den var tänkt. Erica hittade boken *Bondetro och kyrkoro* skriven av Göran Malmstedt och denna bok behandlade religionen och kyrkan i stormaktstidens Sverige utifrån folkets villkor och syn på saker och ting. Detta var precis vad vi ville ha och Erica kunde utifrån den skriva en utförlig text om religionen, kyrkan, prästerskapet, helighet, livet och döden samt folkets relation till dessa. Folktron utanför kristendomen behandlas inte särskilt utförligt i texten dock. Utöver denna text tillkom även en kuriosatext där vissa bibelcitater jämförs mellan Gustaf II Adolfs bibel, och Bibel 2000.

Rättsväsende etik och moral – Adams tema

Hur såg den formella lagstiftningen ut? Uppfattningen om rätt och fel är viktigt, då man kan hitta både skillnader och likheter mellan nutid och dåtid inom detta område.

Detta tema blev till stor del som det var tänkt. *För Gud, staten och folket* av Jan Sundin gav en omfattande genomgång av rättväsendet i stort. Genom annan litteratur som tog upp sexualbrott, krigsbrott och så vidare så blev bilden fylligare. Via detta tema fick man även en bra inblick och känsla för vanliga människors liv.

Handel och ekonomi – Ericas tema

Pengaflöde och förekomsten av vissa varor samt internationell och nationell handel var några saker som vi ansåg kunde vara bra att ta upp eftersom även i samhällen med de mest strikta

självhushållningsideal så förekommer det ett utbyte av varor och tjänster. I 1600-talets Sverige har utlandshandeln blivit allt mer betydande och detta påverkar även gräsrotterna på olika sätt.

Texten för detta tema blev så som det var tänkt. Den behandlar skatt, handel, myntfot, en gårds förrådshushållning samt de speciella omständigheter i ekonomi som krig och nödår skapar. Den tar upp ekonomin och handeln både på en statlig nivå och på en hushållsnivå. Huvudparten av all fakta kommer från *Sveriges ekonomiska historia* av Lars Magnusson, vilken från början främst var tänkt som en introduktion i ämnet. Den bok som var tänkt att vara textens huvudlitteratur, *Hushållningens dygder* av Leif Runefelt, visade sig vara skriven ur en sådan synvinkel att den inte var av särskilt stort värde för vårt arbete. Här tillkom även en kuriosatext om måttenheter.

Vem har makt och auktoritet – Ericas tema

Makt och auktoritet är något som man inte kommer ifrån i något samhälle i någon tid. Därför ville vi väldigt gärna pointera detta och göra det klart för användarna av materialet att makt och auktoritet förekom och att det var vissa speciella institutioner och personer som innehade makten. Vi ville visa på makt både på låg och hög nivå.

Denna text var svår att komma igång med, men då den väl skrevs så blev den en sammanställning av olika maktinstitutioner och autoritära personer som nämns i andra texter. Många andra av våra texter behandlar olika personer och institutioner som har makt och vi ville inte upprepa oss genom att skriva utförligt om dem igen, utan bara sammanställa dem för en överskådlig lista över auktoriteter. Texten skrevs som en kuriosatext i punktform och har ingen stämningstext.

Försvar och krigsmakten – Adams tema

Blekinge är skådeplatsen för Skånska kriget och snapphanarna 1675-79, vad innebär detta för befolkningen? Vi ville bland annat behandla utskrivningssystemet i denna text. Blekinge är även ett kustlandskap, varpå flottan skulle ägnas extra uppmärksamhet

Texten blev på det hela bra. Både det lokala och det nationella fick sin plats. Självklart kan texten utvecklas, men en alltför stor fokus på Sverige som krigsmakt skulle kunna ta överhanden om detta område fick för stort utrymme. Något som vore väldigt bra att

komplettera med skulle vara den lokala aspekten när det kommer till soldathemman. Vilka var soldaterna i Blekinge och var bodde de? Detta område fick lämnas därhän denna gång på grund av tidsbrist

Rumsuppfattning, närmaste staden, Sverige, Europa – Adams tema

Vad visste man om omvärlden i Blekinge? Hur såg man på Europa och Sverige? Hur mycket förflyttade man sig? Tanken var att denna text kunde jämföra vad vi vet om världen i dag, kontra vad man visste då.

På grund utav sin mycket svårdefinierade karaktär så valde vi att stryka detta tema och lägga mer energi på mer relevanta teman. En del av det som skulle ha behandlats i denna text finns dock omnämnt i andra texter, till exempel texten om Blekinge 1676.

Nöjen och mat – Ericas tema

Eftersom mat definitivt är en viktig del av helheten i en människas liv och eftersom det är ett ämne som gärna tas upp på tidsresor, historiska rollspel och lajv så ville vi väldigt gärna hinna skriva någonting om det. Gällande nöjen så lade vi det i samma tema som maten eftersom vi trodde att det skulle gå bra att arbeta med dessa båda ämnen samtidigt. Med nöjen menade vi vad folk gjorde då de inte arbetade, åt och sov. Vi ville visa på att även allmogen under 1600-talet hade möjlighet att sätta en liten guldkant på tillvaron.

Detta tema utmynnade i tre texter, två huvudtexter samt en kuriosatext. De två huvudtexterna behandlar Mat samt Dans, musik och lekar. Kuriosatexten behandlar 1600-tals recept och innehåller även några recept från tre olika kokböcker från seklet. Orsaken till att mat och nöje separerades i två olika texter var att Erica insåg att de inte hade så mycket med varandra att göra under 1600-talet, särskilt inte bland bondebefolkningen. Då vi konstruerade det här temat så var vi alltför fast i nutidens tankesätt där matlagning, kokböcker och ätning verkligen är en fritidssysselsättning för många och en del av nöjesindustrin. Texten om mat blev utförlig och välgjord, trots att ingen bra litteratur om ämnet kunde hittas. All fakta är plockad från många olika källor. Samma sak gäller texten om Dans, musik och lekar, vilka var de tre nöjen som vi valde att koncentrera oss på då de är lätt att relatera till för en nutidsmänniska.

Namn och yrken

Detta tema planerades från början, och tanken var att en lista på namn och yrken skulle skrivas under arbetets gång. Detta hann vi dock inte med.

Mottagare

Mottagarna av detta material är två redan nämnda föreningar i Blekinge. Den förstaföreningen är Horsahallens gille som grundades hösten 2005. Horsahallens gille arbetar med ett skogsområde i Blekinge där de bland annat bedriver kulturmiljöpedagogik, inventerar fornlämningar, dokumenterar landskap etc. Flera studiecirkel och kurser med historiskt tema arrangeras också av denna förening. En kort presentation av denna förening finns på deras hemsida och lyder:

Horsahallens Gille grundades på Fotevikens Museum i Höllviken den 22 oktober 2005. Det är en politiskt och religiöst obunden ideell förening, för samverkan mellan markägaren och representanter inom områdena kultur, näringsliv, utbildning och förmedling. Dess ändamål skall vara att levandegöra, väcka och bygga upp intresse för historia, folklöre, hantverk, natur och kulturlandskap²¹

Den andra föreningen är Ronneby Lajvsällskap (RLS), som under flera år har arrangerat lajv, och nu vill börja med historiska lajv. RLS bedriver en stor del av sin verksamhet på Horsahallens Gillens mark, och merparten av deras lajv utspelar sig där. Tillsammans arbetar Horsahallens Gille och RLS med att uppföra flera historiska byggnader på området som kommer att bland annat fungera som ”rekvisita” till kulturmiljöpedagogik och lajv.

Båda dessa föreningar har lång erfarenhet av sina respektive verksamheter. Av denna anledning har inte fokuserat på instruktioner hur dessa föreningar ska *använda* materialet. Kalmar läns museum har till exempel utvecklat en omfattande manual för kulturmiljöpedagogik.²² Även om denna är väldigt grundläggande så är vi övertygade om att mottagarna av detta material kommer att kunna använda det. Vi har däremot valt att ta fram en manual för hur föreningar kan fortsätta arbeta med materialet. Här återfinns exempel på vad det kan jobba vidare med, frågor man kan ta upp i samband med användning etc. Även denna projektrapport kommer att delas ut till respektive mottagare för att de även ska kunna ta del av vår process och få inspiration till eget arbete.

²¹ <http://www.horsahallensgille.se/> (24.03.2009)

²² Ebbe Westergren, *Manual: Kulturmiljöpedagogik och historiska tidsresor*. (Kalmar 2006)

Om det kommer fler föreningar eller liknande som är intresserade av att ta del av materialet så är detta något upphovsmännen får ta ställning till då. Materialet är anpassat för dessa två ursprungliga mottagare med eftersom fokus ligger på just Blekinge.

Layout

Våra texter är enkelt utformade. Vi har två olika texttyper med lite olika stilar: *Ordinarie texter* och *kuriosatexter*. De ordinarie texterna är de grundläggande texterna som vi planerade in redan från början. Dessa består av två olika delar, stämningstexter som inleder texten och hjälper läsaren att komma in i tiden och ämnet samt brödtexter som på ett pedagogiskt sätt redogör för ämnet. Stämningstexterna är skrivna i presens för en bättre närvarokänsla medan brödtexterna är skrivna i imperativ, då de berättar om en fluten tid. I kuriosatexterna finns inga stämningstexter. Istället finns det citat från dåtida skrifter i flera av dem.

Den estetiska layouten är mycket, mycket enkel. Texten är skriven i typsnittet Calibri, ett enkelt bastypsnitt och det finns inga avvikelser i detta. Vi har heller inga bilder i någon av texterna. Vi ville göra det enkelt för både oss och för läsarna. Det skulle kanske ha varit effektivt med texter i 1600-talstypsnitt, men detta skulle egentligen inte tillfört något utan bara försvårat läsandet av de texter som ska vara informativa och lättfattliga.

Samtliga texter kommer att omvandlas till PDF-filer som ett sista steg. Detta för att andra personer än upphovsmännen inte ska ändra på texterna i ett senare skede. PDF-filer minimerar också problemen med att läsarna inte har rätt typsnitt på sin dator.

Copyright/spridning

Materialet (samtliga texter, kuriosatexter, samt manualen) är framtaget av Erica Kolppanen och Adam Norman (upphovsmännen) inom ramarna för programmet för museologi på Umeå universitet. Upphovsmännen har den grundläggande äganderätten till materialet, men mottagarna (Horsahallens Gille samt Ronneby lajvsällskap) får fritt nyttja, kopiera samt distribuera det så länge det sker inom respektive förenings verksamhet samt att det framgår vem som har tagit fram materialet. De skrivna texterna får inte ändras, men gärna kompletteras med fler texter. Om ytterligare föreningar o. dyl. är intresserade av att använda hela eller delar av materialet är de välkomna att kontakta upphovsmännen för en närmare överrensommelse om hur detta skall ske.

Lärdomar

Under projektets gång har vi båda lärt oss väldigt mycket. Självklart har vi läst mycket om 1600-talet. Vissa saker visste vi redan innan, vissa var helt nya, några av dessa förändrade vår syn på 1600-talet och punkterade vissa av våra fördomar om tiden. Framförallt har vi fått en praktisk användning för vår museologiska kompetens. Det har varit en löpande, mycket givande diskussion oss emellan angående vad som är viktigt. Frågor som har dykt upp handlar bland annat om autenticitet, representation, källkritik och verklighet/fiktion.

Autenticitet är ett svårt begrepp, hur vi än gör så har det förflutna alltid hänt och det går inte att återskapa. Dock så kan vi inspireras av det förflutna och skapa vår bild av det, och det är en sådan bild som skapas och återskapas vid museer, historiedagar och skolsalar runt om vi världen.

När det kommer till representation så har vi ständigt försökt arbeta ”underifrån”. 1600-talet förknippas väldigt ofta med storhet, adel, kungahuset och krig. Vi ville delvis komma bort från detta perspektiv då det finns så mycket mer, som antagligen var viktigare för lokalbefolkningen i Blekinge. Här har vi haft vissa problem med att hitta bra källor, historiker överlag verkar ha haft mer intresse för de stora historierna än de små. Detta är något som verkar ändras i nya publikationer, som ofta fokuserar på gräsrötterna.

Då man genomför ett arbete som detta så är källkritik viktigt. Då vi inte har någon akademisk skolning i detta så har vi fått arbeta mycket med detta. I bästa möjliga fall har vi kunnat hjälpa varandra och jämföra flera olika källor. I andra fall har vi fått granska författarna och se vilka de är. Ett lysande exempel är temat om mat, där väldigt många amatörhistoriker och glada matfantaster har bidragit till den stora litteraturmängden. Här var vi tvungna att dubbelkolla med historiker och arkeologer i den mån det gick.

Vi har under hela arbetes gång rört oss mellan verklighet och fiktion. Lajv är en företeelse som ofta handlar om en påhittad värld, en fiktion. Ofta vill man göra gällande att historia däremot är, eller åtminstone har varit, verklighet. Men som tidigare har nämnts så har historien redan skett, och går därför inte att återuppliva/leva. Ett historiskt lajv blir såldes alltid en fiktion, på något plan oavsett hur mycket tid man lägger ner på förarbetet. Detta gäller på sätt och vis även museers gestaltningar av historien.

Avslutning

Vi tror och hoppas på att Horsahallens Gille och Ronneby lajvsällskap tar till sig och använder dessa texter i sina verksamheter. Först då kommer vårt material bli komplett. Vi känner oss nöjda med vad vi har åstadkommit, men arbetet är inte slut förrän det kommer till användning. Självklart är vår förhoppning att det faller i god jord, och att det arbete vi har gjort utvecklas till ett fruktsamt arbete mellan lajv och kulturmiljöpedagogik. Men detta får framtiden utvisa.

Litteratur för projektrapporten

Daugbjerg, Mads *De gode gamle dage genoplivet: Frilandsmuseerne og spillet om fortiden*, ”Nordisk Museologi 2005:1”

Eklund, Helen, Danielsson, Peter och Westergren, Ebbe, *Historiska rollspel med tonåringar: Rapport från nationell försöksverksamhet 1999-2000* (Kalmar 2001)

Mattsson, Linda, *Äkta känslor – fast på låstas: Om lockelsen i att uppleva starka negativa känslor på lajv*. Psykologiexamensuppsats vt2007, Institutionen för psykologi, Umeå Universitet (Umeå 2007)

Sandström, Erika, *På den tiden i dessa dagar: Föreställningar om och bruk av historia under Medeltidsveckan på Gotland och Jamtli historieland*. (Östersund 2005)

Summanen, Henrik & Walch Tomas, *Saga mot verklighet: Att arrangera levande rollspel* (Stockholm 1998)

Tynnhammar, Henrik *Frihet – Rollspel på museer*. D-uppsats KSM/ITUF Linköpings Universitet. (Linköping 2002)

Westergren, Ebbe, *Holy Cow – This is great! Report from a Symposium on Historic Enviroment Education and Time Travels in Vimmerby, Sweden, November 2004* (Kalmar 2006)

Westergren, Ebbe *Jag trodde det skulle bli tråkigt, men... Kulturmiljöpedagogik och historiska tidsresor under 20 år.*(U. o 2004)

Westergren Ebbe, *Manual: Kulturmiljöpedagogik och historiska tidsresor*. (Kalmar 2006)

Elektroniska källor

<http://www.horsahallensgille.se/verksamhet.html> (23.3.2009)

<http://www.sverok.se/spel/lajv.html>, 06.02.2009

<http://forum.rls.se/viewtopic.php?f=59&t=1965> (23.3.2009)

Litteratur för bakgrundsmaterialet

Arnold, Janet, *Patterns of Fashion 1: Englishwomen's dresses and their construction* (London, 1977)

Aspegren Ebbe *Karlshamns Kastell genom tiderna*. (Karlshamn, 1993)

Bergsten, Magnus (red) *Stormaktstid: En antologi om svenskt 1600-tal* (Lund, 2004)

Biblia: thet är, All then helga skriffit på swensko (Stockholm, 1655)

Brown, Christoffer, *Scenes of everyday life: Dutch Genre Painting of the Seventeenth Century* (London, 1984)

Danielsson, Peter, *Från gård till slagfält: Det äldre militära indelningsverket. Ett krigsfinansiellt experiment under svensk stormaktstid* (Växjö, 2000)

Dekker, Rudolf & van der Pol, Lotte *Kvinnor i manskläder: En avvikande tradition Europa 1500-1800* (Stockholm, 1995)

En gammal svensk kokbok (ånyo utgiven av Per-Erik Wahlund)(En liten kokebok varutinnan beskrives huruledes man allahanda spis väl koka och tillrätta kan. Nyttig för dem som gärna hava en god biskan och intet vilja se på vad som därtill hörer, såsom ock icke spara omaket därtill.) (Södertälje, 1990)

Ericsson, Lars, *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund, 2004)

Grunfeld, Frederic V. (red.), *All jordens spel och lekar* (Stockholm, 1978)

Gustafsson, Magnus (red.), *Dansa, dansa: dansens historia* (Karlskrona, 1990)

Harrison, Dick & Rodén Marie Louise, *Tusen år i europa: Band 3 1600-1800* (Lund, 2001)

Höglund, Lars-Eric, *Skånska kriget 1675-79. Fanor och uniformer*. (Karlstad, 1999)

Höök, Bengt, *En liten handbok i kooke-konsten 1695: Kött, fågel och fisk på åtskillige manér* (Uppsala, 1966)

Johansson, Björn Axel, *Regalskeppet Kronan* (Höganäs, 1985)

Lennartsson, Malin, *I säng och säte: Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Malmö, 1999)

Lundgren, Kurt, *De stora örlogsskeppen från Carlshamn 1659-1676: En mikrohistorisk studie över skeppsbyggnad, teknik, och livsvillkor under stormaktstiden* (Kristianstad, 1999)

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm, 2002)

Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund, 2002)

Mat och matvanor på 1500-talet (Malmö, o.å.)

Nilsson, Torbjörn, *Guide till Sveriges historia i Europa* (Värnamo, 2003)

Nylén, Anna-Maja, *Folkdräkter ur Nordiska museets samlingar* (Lund, 1971)

Olls, Kristina Li, *Så åt och drack man förr...: En gastronomisk resa genom tid och rum med gamla recept – i modern tappning* (Kristianstad, 2002)

Petersen, Kai, *När hände vad? Världshistorisk uppslagsbok 1500-2002* (Stockholm, 2003)

Pousette, Mary *Klädd ombord: En studie av dräktskicket vid den karolinska örlogsflottan med utgångspunkt från arkeologiska textilfynd från vraket av Regalskeppet Kronan*, D-uppsats (Uppsala, 1999)

Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder: Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm, 2001)

Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket: Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840* (Lund, 1992)

Swahn, Jan-Öjvind, *Matens historia: Historia B för gymnasiet* (Stockholm, 2002)

Ulvros, Eva Helen *Dansens och tidens virvlar: Om dans och lek i Sveriges historia* (Lund, 2004)

Waugh, Norah, *The cut of men's clothes 1600-1900* (London, 1964)

Waugh, Norah, *The cut of women's clothes 1600-1930* (London, 196?)

von Stiernman, Anders, Anton, *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523. in til närwarande tid. Uppå hans kongl. Maj:ts nådigesta befallning giort af And. Anton von Stiernman*(Stockholm, 1753)

von Stiernman, Anders, Anton, *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523. in til närwarande tid. Uppå hans kongl. Maj:ts nådigesta befallning giort af And. Anton von Stiernman*(Stockholm, 1750)

Wengert, Bitte (red.), *På lek* (Lund, 1984)

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm, 2002)

Werdenfels, Åke (red.) *Skånsk mat och matglädje* (Lund, 1994)

Wikström, Kersti, *Det dukade bordet* (Stockholm, 2002)

Österberg, Eva (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: Kvinnor i stormaktstidens Sverige* (Stockholm, 1997)

Östlund, Barbro, *Mat med historia från medeltid till nutid: "nöt för sej skel"* (Göteborg, 2001)

Elektroniska källor

<http://www.logosmappen.net/bekskrifter/lillakat/index.html> (20.02.2009) – Martin Luthers lilla katekes

<http://www.ts.skane.se/> (16.03.2009) – Terra Scaniae, berättelser om människor som bott i Skåne och fakta om Skånes historia

<http://www.bibeln.se/> (09.02.2009) – Bibelkunskap samt Bibel 2000 online

<http://www.bgf.nu/historia/6/matt.html> (24.03.2009)- Gamla vikt-och måttenheter

KORT BESKRIVNING FÖR UTVECKLING AV TEXTERNA

Rättigheter

Materialet är framtaget av Erica Kolppanen och Adam Norman inom ramarna för programmet för Museologi på Umeå universitet. Upphovsmännen har den grundläggande äganderätten till materialet, men mottagarna får fritt nyttja, kopiera samt distribuera det så länge det sker inom respektive förenings verksamhet samt att det framgår vem som har tagit fram materialet. De skrivna texterna får inte ändras, men gärna kompletteras med fler texter. Mottagarna av detta material är HorsaHallens Gille samt Ronneby Lajvsällskap

Användning

Materialet är tänkt att kunna användas till lajv för frivilliga samt även till tidsresor för vuxna, gymnasieelever och högstadieelever. Det är också menat att vara en grund och ett referensmaterial för pedagoger och ledare av tidresor för yngre. Materialet är inte språkligt och pedagogiskt utformat för låg- och mellanstadiebarn.

Vare sig materialet används för lajv eller skolverksamhet så är vår förhoppning att det ska underlag för diskussioner. Genom att uppleva olika fenomen i historien skaffar deltagarna perspektiv för att även kunna diskutera samma fenomen i nutiden.

Förslag på diskussionsämnen utifrån detta material:

- ❖ Relationen mellan män och kvinnor.
- ❖ Hur är det att leva i ett krigsdrabbat område?
- ❖ Homogen och heterogen religion.
- ❖ Blekinge som Svenskt och Danskt.

Det är lätt att blicka tillbaka i historien och endast se förtrycket av kvinnor, de ständiga krigen och en enhetlig religion. Vi hoppas att materialet och diskussioner kring detta kan visa på att det har funnits ett brett spektra inom dessa områden redan under 1600-talet. Vi hoppas att deltagarna kan se skillnader, men även många likheter mellan då och nu. Kanske fanns det jämlikhet mellan män och kvinnor redan då, även om den inte så likadan ut som idag? Och har vi verkligen jämlikhet idag?

Utveckling

Materialet vi har tagit fram är självfallet inte komplett, då vår tid inte räckte till. Detta visste vi redan vid projektets början och vi hade heller ingen ambition att omfatta *allt* som har med 1600-talets Blekinge att göra. Istället vill vi inspirera föreningarna att fortsätta ta fram material och med tiden kunna komplettera vårt material med både fler texter och annat material.

Vårt förslag är att mottagarna tar kontakt med lokala museer och hembygdsföreningar, söker litteratur för Blekinge, och rent av söker information i arkiven. Detta är något som vi hoppas att man kan integrera i till exempel skolverksamheten genom att låta skolelever arbeta med sina egna intresseområden. I förlängningen skulle arbete kring detta projekt leda till många nya samarbeten mellan olika föreningar, museer och skolor.

Förslag på vad mottagarna kan komplettera materialet med:

- ❖ Bilder – Målningar från tiden, fotografier av tidsenligt klädda människor i tidsenliga miljöer.
- ❖ Mönster på kläder – Mönster och sömnadsbeskrivningar på tidsenliga klädesplagg.
- ❖ Inspelad musik – Nyinspelad musik efter gamla noter på tidstypiska instrument.
- ❖ Texter om:
 - Lokal historia – Vad hände i Blekinge och vilka personer kan man knyta till platsen?
 - Personberättelser från tiden och platsen – Vilka var personerna som bodde och levde på platsen?
 - Sjukdomar och sjukvård – Vilka sjukdomar härjade och hur försökte man bota dem? Vem vände man sig till för att få hjälp?
 - Lekbeskrivningar – Detaljerade beskrivningar på lekar.
 - Dansbeskrivningar – Detaljerade beskrivningar på danser.
 - Språket – Dialekt, dialektala ord, uttal, danska influenser.
 - Sångtexter – Psalmer, arbetssånger, skillingtryck.
 - Skola och utbildning – Vad lärde barnen sig och vem fick lära sig vad?

INTRODUKTION TILL 1600-TALET

Att försöka hitta en allmän beteckning för 1600-talet kan vara svårt. Århundradet har benämnts som en övergångstid eller en historisk parentes. Tiden föregås av renässansen, med sina nostalgiska återblickar på antiken och stora framsteg inom vetenskap och medicin samt sin kulturella och vetenskapliga ”pånyttfödelse”. Efter den kommer 1700-talet med sin upplysningsfilosofi och naturvetenskap. 1600-talet är som en resa mellan dessa två tider. Det händer mycket i världen och människans syn på livet och världen förändras.

Europa

Ute i Europa var det oroligt under 1600-talet. Många krig utspelade sig på europeisk mark, bland annat det stora trettioåriga kriget som började som en lokal konflikt i Böhmen, men som spred sig och kom att bli en stor europeisk strid, där många länder deltog. Vid krigets slut 1648 slöts den fred som för eftervärlden blivit känd som Westfaliska freden. Den Westfaliska freden höll dock inte länge.

Dock var inte krig det enda som 1600-talets européer sysslade med. Man utforskade även resten av världen. Holland, som under århundradet var Europas starkaste sjömakt, grundade redan 1606 ett ostindiskt kompani som förbättrade handeln med Asien. Senare under århundradet grundade även Storbritannien, Danmark och Frankrike Ostindiska handelskompanier. Genom handeln med omvärlden fick man in många nya, intressanta varor i Europa, bland annat te, kaffe, choklad och porslin.

Hemma i Europa var även många kända filosofer, konstnärer och vetenskapsmän verksamma under 1600-talet. I Frankrike yttrade René Descartes de kända orden ”Cogito, ergo sum” – ”Jag tänker, alltså finns jag” och i Italien utträttade Galileo Galilei storverk för naturvetenskapen. I England verkade John Locke, empirist och liberalist. Andra kända personer från århundradet är bland annat Molière, Newton och Rembrandt. De vetenskapliga upptäckter som 1600-talets stora tänkare gjorde banade väg för 1700-talets upplysningsideal.

Sverige

För Sverige var 1600-talet en av landets storhetstider. Landet hade en växande och välmående adel och ett alltmer välmående borgarstånd. Prästerskapet och kyrkan hade mist

mycket av sin auktoritet i och med reformationen under 1500-talet, men ute bland folket hade de ännu en del att säga till om. Folket var tiggare, torpare och framförallt bönder av olika slag. Vissa hade det relativt välställt, medan andra levde under svältgränsen. Ändå var de alla underställda överheten samt vädrets makter som under 1600-talet inte var alltför nådiga. Många nödår, med dåliga skördar och bistert väder ledde till svält och lidande. Landet i stort mådde dock bra rent ekonomiskt. Man handlade med Tyskland, Holland och England och fick in mycket pengar i och med den stora järn- och kopparexporten.

Sverige var dock inte främst en handelsmakt utan en krigsmakt och mellan år 1600 och år 1676 hade landet fred i endast 15 år. Sverige deltog från år 1630 i trettioåriga kriget och hörde i slutändan till de segrande länderna och fick på så vis utökade landområden i de tyska provinserna. Utöver trettioåriga kriget så stred man även mot Ryssland, Polen och Danmark vid upprepade tillfällen under århundradet. Stridernas utfall var ofta till svenskarnas fördel och år 1676 bestod Sverige av det som idag är Sverige, Finland och Estland samt delar av övriga Baltikum och områden i dagens Tyskland och Ryssland. Sverige var för tillfället i krig mot Danmark med allierade för att försvara de tidigare danska områdena Skåne, Blekinge och Halland. Kung Karl XI var Sveriges regent. Han var bara 21 år gammal, men var ändå med mitt i stridens hetta i kriget mot danskarna. Kring detta krig kretsade situationen i Sverige. Skatterna gick till att utrusta armén och många av landets unga män ingick i de trupper som stred. Det hände förstås mycket annat i landet detta år också. Till exempel infördes ridande postbud i Sverige och postsystemet effektiviserades på så sätt.

Litteratur

Bergsten, Magnus (red) *Stormaktstid: En antologi om svenskt 1600-tal* (Lund, 2004)

Harrison, Dick & Rodén Marie Louise, *Tusen år i Europa: Band 3 1600-1800* (Lund, 2001)

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm, 2002)

Nilsson, Torbjörn, *Guide till Sveriges historia i Europa* (Värnamo, 2003)

Petersen, Kai, *När hände vad? Världshistorisk uppslagsbok 1500-2002* (Stockholm, 2003)

OM MÄN, KVINNOR, KÄRLEK OCH SEXUALITET

Det är en tidig sommarmorgon och Jöns Persson är på väg till kusten för att lägga nya nät. Solen värmer redan gott och den råa nattluften börjar försvinna. En svag bris kommer in från söder, och det verkar bli en bra dag för att ge sig ut bland skären. Med sig har Jöns sin äldste son, Anders Jönsson som i vintras fyllde tjugo år. Resan ner mot kusten går sakta och under tystnad, Jöns slösar inte med orden när han inte behöver. Men just denna dag har Anders bestämt sig för att tala med sin far om en sak. Han har länge dragit sig för att berätta, men nu äntligen tar han mod till sig.

- "Far?"

Fadern svarar inte, det hade heller inte Anders väntat sig, men han vet att fadern lyssnar.

- "Jo, far, du känner väl till Karin Bengtsdotter? Bengt Pedersson Lustigs dotter?"

- "Mmm?"

- "Jo, det är ju så att... hon är ju en mycket... mycket bra kvinna. Hon vet hur man sköter ett hushåll, hon har ju fått göra nästan allt hemma sen mor hennes gick och blev sängliggandes. Å far hennes har ju en välskött liten gård.. "

- "Vad vill du ha sagt, pojk?"

- "Jag undrar vad far skulle... skulle tycka om att ha Karin som sonhustru? Ja, vi vill gifta oss."

- "Det kommer icke på fråga" säger Jöns med en bestämd stämma.

Så är samtalet över för den här gången. Anders fick det svar han väntade sig, han känner sin far. Men han ska få Karin till sin hustru, de har lovat varandra det. Han ska bara övertyga sin far om det hela, och det kan nog ta lite tid. Jöns säger alltid nej till allt, åtminstone till en början, saker och ting måste ligga och gro hos honom innan han säger ja. Anders är inte orolig, Karin är en ordentlig kvinna med en skötsam familj, och de älskar varandra. Inget kan hindra dem.

Längre ner längs stigen ser han havet glittra.

Hushållet

Under 1600-talet utgjordes samhällets minsta beståndsdel av hushållet. Det var hushållet som betalade skatt, producerade varor, och tillsammans med andra hushåll ställde man upp med soldater. Till skillnad från idag så var man mycket beroende av andra människor, dels människorna som finns i närheten så som grannar och dels familjen. Att bo ensam i ett hushåll var inte bara ovanligt, det var till stor del omöjligt på grund av arbetsbördan. Ett hushåll var inte bara en familj, det var också ett slags arbetslag där man var beroende av

varandra för att kunna sköta alla sysslor. Hushållet var alltså viktigt, både för vanliga människor och för Kronan.

Trolovning

Vanligast var att unga män och kvinnor bodde hemma, eller arbetade som tjänstefolk på en större gård, till dess att de trolovade sig med en partner och skapade sitt eget hushåll. En trolovning skulle enligt lagen bestå av tre olika saker, ett löfte inför vittnen, gåvor som skänktes mellan makarna och samlag mellan makarna. Gåvorna kunde ibland utebli, det var löftet och samlaget som var det viktiga. En trolovning behövde inte heller följas av att man gifte sig i kyrkan, för att räknas som giltig. Föräldrarna fick enligt lag inte tvinga eller locka in sina barn i en trolovning, även om de säkert hade en hel del att säga till om. En bra äktenskapspartner säkrade deras barns framtid. Även om ekonomi säkert spelade en viss roll, så var det viktigt att det verkligen fanns äkta känslor mellan parterna. Kyrkan kunde dock tvinga fram en trolovning även om någon av parterna inte ville, om de hade lovat varandra trohet och legat tillsammans. Detta hade till stor del att göra med att man inte ville att barn skulle födas faderslösa. Ett barn utan fader skulle bli en ekonomisk belastning för samhället.

Brott mot äktenskapet

De flesta äktenskap följde lagarna, men det fanns självklart de som bröt mot lagen också. I och med reformationen så hade man fått möjligheten att skiljas från varandra. Vem som exakt bestämde vad i dessa ärenden var oklart, men domkapitlet och häradsrätten var de instanser där målen hamnade. Brott mot äktenskapet kunde vara:

Skyldskap: Att ingå äktenskap med en nära släkting var förbjudet, för att vara tillräckligt långt borta måste parterna vara släkt i tredje led respektive fjärde led. Detta innebar att man inte fick ha samma farfars far eller motsvarande på moderns sida. Hur detta efterlevdes i glesbygder är dock svårt att säga.

Övergivande: Om den ena parten övergav sin make eller maka så kunde den övergivna/övergivne begära skilsmässa. Det vanligaste var att det handlade om soldater som man inte hört ifrån på flera år. Men ibland hände det att en av parterna rymde hemifrån också, till exempel "Tyska Bodil" från Småland, som 1650 lämnar sin make och begav sig ut på långa resor tillsammans med landsstrykare för att lura folk på pengar längs vägen. Bodils make begärde skilsmässa och fick den beviljad.

Hor: Om en gift man eller kvinna gick i säng med en ogift person av motsatta könet så skulle de båda dömas till döden enligt lagen, men så gott som alltid skrevs straffet ner till 80 daler för den gifte parten och 40 för den ogifte. Den som blivit bedragen hade här rätt att skilja sig och gifta om sig. Den som hade blivit dömd för hor fick inte gifta om sig förrän den andre parten hade gjort det.

Andra brott mot "det goda" äktenskapet som kunde leda till skilsmässa kunde handla om att någon av parterna inte kunde prestera i sängen, eller hjälpa till i arbetet på gården. Om någon av parterna var för gammal eller sjuk så kunde man se det som tillräcklig anledning att inte tvinga kvar den andra parten i äktenskapet. Även misshandel var en anledning till att skiljas. Mannen hade rätt att "näpsa" sin hustru, men det måste alltid föregås av att hustrun hade gjort något fel. Någon mer utbredd hustrumisshandel var, såvitt vi vet, inte vanlig i hushållen.

Kärleken

Kärleken och familjen var ett svårt ämne, som påverkades av både känslor och praktiska göromål. En berättelse som finns bevarad får visa på det svåra, den handlar om gesällen Anders Thorsson och prästdottern Annicka Rebäcka Nilsson Juringia. De hade skaffat ett barn tillsammans utan att vara trolovade, barnet föddes för tidigt och överlevde inte. När Annicka efter detta låg sjuk i sängen så lovade hennes far bort henne till en annan man, Petrus Wadestenius, som studerade till präst. Annickas far var kyrkoherde i Jönköping, och hans vilja var att Anders skulle få ett straff för att han hade gjort Annicka med barn utan löfte om äktenskap. Ett antal brev och protokoll finns bevarade från denna process. Annicka skriver till Anders:

"Min hjärtans allra käraste, varen försäkrade där uppå, att jag skall vända allting till det bästa, om de vilja dela mig i stycken, skall jag aldrig säga något ord på eder, som länder till ondo, och fast jag skulle aldrig så mycket lida för er skull så skall jag än dock önska eder gott, och tala gott om er, min hjärtans allra käraste"

Både rådstuvurätten i Jönköping och domkapitlet i Växjö fördömde trolovningen mellan Annicka och Petrus som Annickas far arrangerat. Istället anser de att Anders och Annicka skulle få trolova sig, man säger att "de som älskar varandra måste få komma tillsammans".

Efter de båda domarna från domkapitlet och rådstuvurätten så hindrade Annickas far trolovningen genom att kräva en väldigt stor morgongåva, 200 daler och 40 dukater. Anders hade inte råd att betala detta, utan blev tvungen att lämna Annicka, som till slut gifte sig med Petrus Wadestenius. Här ser vi hur två helt vanliga människors starka kärlek accepterades och upphöjdes av både kyrka och stat, men förhindrades av en fader, som hellre såg att hans dotter äktade en präst än en hantverksge. Annickas far ville att Annicka skulle få en så trygg framtid som möjligt, och det tyckte han inte att en ge. ge.

Litteratur

Lennartsson, Malin, *I säng och säte: Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Malmö, 1999)

Österberg, Eva (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: Kvinnor i stormaktstidens Sverige*
(Stockholm, 1997)

MAT TILL VARDAGS OCH TILL FEST

Det är bröllop i byn och det har dukats upp en festmåltid. Borden dignar av mat. Där finns färskt bröd och torkat bröd. Rökta, torkade och saltade skinkor, korvar, gäss, höns, kapuner och fiskar av många olika sorter finns uppdukade i mängder. Även andra sorters kött finns framlagda, så som nöt, svin och vilt. Också dessa är rökta, torkade eller saltade. Inget av det som är framburet är tillagat. Ingen av bröllopgästerna verkar dock bry sig. De tar för sig och äter med god aptit. De skär stycken av köttet och brödet med sina knivar, breder smör på den uppskurna biten och låter sig väl smaka. Till maten dricks det öl i stora mängder och även en hel del brännvin. Mot slutet av måltiden bärs den sista rätten in. Det är den enda tillagade rätten, en enkel gröt på korn, men med ett tjockt lager smält smör ovanpå. Vilken lyx! Trots att gästerna redan har stoppat i sig mängder av mat så hugger de förnöjt in på gröten.

Under 1600-talet rådde förrådshushållningen i så gott som alla hushåll. Det var endast de rikaste som hade en möjlighet att avvika från detta hushållningssätt. Förrådshushållning innebar att man under sommar och höst lade mat på lager så att denna skulle räcka över vintern och fram till nästa säsong då man kunde få färska varor. Gärna skulle även förrådsmaten räcka för att överlappa perioden med den färska maten. Antagligen blev det inte särskilt ofta så. Mot slutet av förrådstiden var nog skafferiet rätt tomt och maten hade ett bra tag redan varit enahanda och fattig.

Rika och fattiga

Den här texten fokuserar främst på de fattigare i samhället, de som slet i sitt anletes svett för att få ihop tillräckligt med mat. För att förstå 1600-talets matvanor så bör man dock ändå ha en liten inblick i hur de rika levde. Till de rika räknas främst adeln, men även stadens borgare samt prästerskapet kan i viss mån räknas till de rika och välbärgade.

1600-talet var överdådets tid då det gällde adelns mat. Det var på modet att vara tjock och med de menyer som man förtärde så kan det inte ha varit svårt att följa detta mode. På det adliga festbordet låg pressade bordsdukar, brutna servetter, överdådigt kryddade rätter samt bisarra och storslagna skåderätter, tillagade för både ögats och gommens njutning.

Som ni kommer märka så var den här verkligheten en helt annan än bondebefolkningens. Det var inte bara de ekonomiska förhållandena som reglerade olikheten mellan rika och fattiga. Även lagen lade sig i och förbjöd till exempel bondebefolkningen från att till söta rätter på fester bjuda på annat än inhemska nötter och frukter sötade med honung. Adeln kunde dock bjuda på den finaste konfekten direkt från någon sockerbagare.

Även till vardags åt en rik person storslaget. En måltid kunde bestå av många olika rätter till exempel inbakade pastejer, vinsjuden fisk, köttgrytor, fisksylta, omelett, kött på spett och marinerade grönsaker.

Vad man hade och inte hade tillgång till

Matvaror som bondebefolkningen hade tillgång till och använde:

Olika sorters kött: Svin, ox, kalv, får, get, lamm och även vilt i viss mån.

Olika sorters fisk: Sill, strömming, torsk, lax, gädda, abborre, braxen och ål.

Olika sorters fågel: Främst gås och höna.

Övrig avkastning från djur: Ägg, mjölk (och mjölkprodukter) och honung.

Olika sorters sädeslag och dylikt: Vete, råg, korn, havre, ärter, linfrö.

Olika sorters rotfrukter, frukter och grönsaker: Lök, kål (främst grönkål), rovor.

Smaksättare: Senap, kummin, enbär

Då det gäller vilt växande bär så som blåbär och lingon så är det svårt att säga om bondebefolkningen plockade och åt av dessa, eller om de till och med försökte ta till vara dem för vintern.

Matvaror som bondebefolkningen inte hade tillgång till eller av någon annan orsak inte använde:

- Flera olika slags frukter och bär som visserligen var inhemska användes inte allmänt bland bondebefolkningen. Plommon, körsbär, vinbär, päron, krikon och krusbär odlades i fruktträdgårdar, men inte av bönderna.
- Svamp var inget som man bland bönderna ville äta. Hellre svalt man.
- Hästkött var ett verkligt tabu för folk i alla samhällsklasser.
- Kräfter ansågs vara herrskapsmat och åts ej av sämre bemedlade.
- Morot användes antagligen inte. Den var inte särskilt spridd och ansågs vara en medicinalväxt.
- Kaffet hade ännu inte ens börjat importeras till Sverige.
- Potatis, fanns i botaniska trädgården i Uppsala, men ingen annanstans i landet.
- Flera olika kryddor var alltför dyra för bönderna, t.ex: peppar, muskot, socker och saffran. Detsamma gällde för det mesta som importerades t.ex citroner.

Vardagsmat

Den mat man åt till vardags var enformig. Basen i födan var bröd som man åt till praktiskt taget varje måltid. Brödet var bakat på grovt rågmjöl och syrat med hjälp av surdeg. Vid varje bakning skulle en liten del av degen lämnas så att man hade något att syra degen med nästa gång man bakade, som inte alltid skedde så ofta. De södra landskapen var dock färskbrödsland och man kunde baka upp till en gång per vecka. Brödet kunde ändå tidvis vara torrt och hårt. Till brödet kunde man kanske få lite flott, men absolut inget smör, inte till vardags. Även gröt kokad på gryn av korn eller ibland bovete var en mycket viktig del av maten, både till vardags och till fest. Övriga vardagsvaror var kokt kål, rovor, kött och fisk och kanske lite surmjölk eller ost.

Fisken var viktig och eftersom man inte bodde alltför långt ifrån havet så var tillgången på fisk god i Blekinge. På sommaren kunde man kanske få färsk fisk om man bara bodde tillräckligt nära kusten, men torkad eller saltad fisk var det vanligaste i fiskväg under största delen av året. Då det kommer till köttet så var svinkött det vanligast förekommande i de gamla danska områdena. Näst efter svinkött var fårkött det vanligaste. Även köttet var ovanligt färskt. De få gånger man åt färskt kött kunde detta kännas mycket ovanligt och vissa personer tyckte inte att det smakade särskilt gott.

På torsdagar kunde man äta ärtsoppa eller ärter med fläsk. Detta var en kvarleva från den inte alls avlägsna katolska tiden och de fastedagar som man då hade. Dessa var onsdag och fredag och då fick man inte äta kött. Därför passade man på att äta härliga ärter med fläsk på torsdag.

För att förrådshushållningen skulle fungera och maten skulle hålla mer än bara några dagar så måste den konserveras. Det fanns flera olika sätt att konservera maten på. Saltning, rökning och torkning var vanliga metoder. Dessa var dock inte alltid helt tillförlitliga. Frampå våren var det inte ovanligt att matvarorna var lite härska eller på annat sätt höll på att förfaras. Man hade dock inget annat val än att äta dem om man inte ville svälta.

Konserveringen av maten skedde främst på sensommaren och hösten. Då lade man in kål, torkade ärter och gjorde sylta och korv. Ingredienserna i korven hackades för hand och då korven var klar röktes den och i vissa fall fettades den även in. Ett tjockt lager fett och en sval förvaring höll korven i gott skick länge. Samma metod användes även för gås. Man konserverade även den mjölk som förekom i rikliga mängder under den här perioden av året. Mjölkkonserveringen gjordes genom att bearbeta mjölken till smör och ost. Dessa produkter kunde man dessutom betala tionde med samt omvandla till pengar på städernas torg. Under vintern sinade korna och då åt man gärna lite ost och till festerna kom smöret fram, så lite av mjölkprodukterna behöll man nog för sig själv.

Festmat

Som stämningstexten visar så åts det mycket kall och icke tillagad mat trots att det var fest. De stora skillnaderna mellan vardagsmaten och festmaten var mängden mat samt smöret. Man lade inte upp maten på något speciellt sätt och dekorerade eller garnerade den inte heller. Till vissa speciella högtider kunde man dock få speciell mat.

Vid mårtensmäss i november slaktade man gäss. Då blev det frosseri på gås i tre dagar, dock utan svartsås eftersom detta är ett påfund av senare tiders människor. Gässen var i november feta. De hade gått och betat på åkrar i träda hela sommaren. Det kött som inte åts upp konserverades och åts bland annat under julhelgen.

På jul åt man även en hel del annan god mat. I stora delar av Sverige festade man på lutfisk som ansågs vara en delikatess, men den seden var långt mindre utbredd i de gamla danska bygderna.

Däremot slaktade man julgrisen på luciadagens morgon och då blev det återigen festande på färskt kött. Merparten av grisen sparades dock till själva julhelgen.

Nästa årliga festlighet med speciell mat var fastlagen. Då åt man lite godare mat, bland annat fastlagsbulle (semla, fettisdagsbulle, hetvägg). Bullen såg inte ut som våra dagars fastlagsbulle. Den hade varken mandelmassa eller grädde, men den var bakad på fint vetemjöl vilket ansågs vara en delikatess. Innanmätet gröptes ur och fick koka med mjölk och kanske lite grädde, ägg och smör. Det lades sedan tillbaks in i bullen och den åts i varm mjölk.

Några veckor efter fastlagen var det påsk, äggens tid. I matväg inleddes påskfirandet på skärtorsdag med en rätt som enligt tradition skulle innehålla sju sorters kål samt andra gröna plantor som persilja, toppar av purjolök, nässlor osv. Sjutalet skulle skydda mot sjukdomar och annat ont. Utöver denna måltid så var det ändå ägg som gällde på påsken. Det var den enda tiden på året då man åt kokta ägg och då man väl åt dem så frossade man verkligen. Lamm är inte en maträtt som hör till en nordisk 1600-tals påskmåltid eftersom fåren lammade alltför sent för detta.

Dryck

På 1600-talet drack man knappt något vatten. Det var oftast av dålig kvalitet och brunnarna kunde vara smittohärddar. Drycker som istället förtärdes var öl, vin, brännvin, mjöd, enbärndricka, ibland surmjölk och vid enstaka tillfällen mjölk. Ren mjölk dracks egentligen bara av ammande, gamla och sjuka. Man drack även en dryck kallad drickablandning. Denna dryck var precis som namnet säger en blandning av drycker. De var mjölk och öl som blandades samman. Detta var en fattigmansdryck i Blekinge. Man ansåg att både mjölken och ölet tjänade i smak på att bli blandade på det viset, särskilt om någondera hade börjat surna.

Öl och brännvin bryggdes hemma på gårdarna för husbehov. Detta var vid den här tiden helt lagligt. Ölbryggningen var kvinnogöra, medan brännvinsbränningen hörde till männen. Det var nog också de som främst nyttjade den färdiga produkten.

Till bords

Trots rubriken på det här stycket så var det inte alltid man satt kring ett bord då man åt. Bondebefolkningen kunde också sitta med sina träskivor i knät. Träskivorna användes som tallrikar och var ofta helt flata. Då bord förekom så var det inte ovanligt med lösa bordsskivor uppställda på bockar. Bordsskivorna var smala eftersom man bara satt på ena sidan, på väggfasta bänkar.

Man åt med händerna. Bröd, fisk, kött, ost och smör skar man upp med sin kniv, som man alltid hade med sig till måltiderna. Man hade även med sig en egen träsked som man kunde äta soppor och gröt med. Vissa föredrog dock att dricka soppan och använda skeden endast till gröten, som alla åt ur samma stora fat eller skål. Några gafflar att äta med förekom inte hos bondebefolkningen.

Det var inte bara grötfatet som man delade på, även dryckeskärl kunde två eller flera personer dela och ibland fanns det en skål som fylldes på ur en större dryckesbehållare och sedan gick laget runt.

Bordsskicket på 1600-talet var av ett helt annat slag än idag. Man greppade besticken (skeden) med hela handen och att rapa och fisa vid matbordet var inget äckligt. Tvärtom, det visade att man uppskattade maten.

Litteratur

Mat och matvanor på 1500-talet (Malmö, o.å.)

Olls, Kristina Li, *Så åt och drack man förr...: En gastronomisk resa genom tid och rum med gamla recept – i modern tappning* (Kristianstad, 2002)

Swahn, Jan-Öjvind, *Matens historia: Historia B för gymnasiet* (Stockholm, 2002)

von Stiernman, Anders, Anton, *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån år 1523. in til närwarande tid. Uppå hans kongl. Maj:ts nådigesta befallning giort af And. Anton von Stiernman* (Stockholm, 1753)

Werdenfels, Åke (red.) *Skånsk mat och matglädje* (Lund, 1994)

Wikström, Kersti, *Det dukade bordet* (Stockholm, 2002)

Östlund, Barbro, *Mat med historia från medeltid till nutid: "nöt för sej skal"* (Göteborg, 2001)

LAG OCH RÄTT

Det knackar på dörren hos Tore Sonnesson en sen aprilkväll. Det är underligt med besök så sent, men Tore öppnar försiktigt dörren. Utanför står Kerstin Persson och hennes make Håkon Olofsson. Tore ber dem att komma in, och när de kliver in i det dunkla skenet så upptäcker han att de är skadade. Kerstin är röd om kinden och blöder från mungipan, och Håkon verkar vara ännu värre därän, helt blåslagen med hela ögat uppsvullet.

-”Men i Herrans namn, vad har hänt?!”

Kerstin hjälper sin make att sätta sig ner medan hon börjar berätta.

- ”Det var Lars Mårtensson, den fähunden, som gjorde det här. Han började slå på min stackars make när vi var på kalas på Bäckagården. Full som en tunna var han också!”

-”Så han började slå Håkon utan anledning?”

-”Precis så var det! Och när jag skulle gå emellan för att bryta isär dem så slog han mig. Som att det inte vore nog så spottade han på mig och skrek saker åt mig. Till slut lyckades de andra lugna ner honom, men vi gick direkt hit. Herr Sonnesson är ju nämndeman i tinget, så vi tänkte han skulle få veta direkt.”

Tore är tyst och ser på skadorna, Kerstin fortsätter att prata och bedyra hennes och makens oskuld i slagsmålet. Men i Tores tankar far andra saker, Lars Mårtensson är skyldig honom pengar, och om han skulle bli ställd inför tinget skulle Tore aldrig få tillbaka sina pengar. Kanske ginge det att lösa det här utan tinget? Låta dem sova ruset av sig och reda ut det imorgon? Det vore nog enklast så...

Under 1600-talet arbetade Kronan aktivt med att lägga grunden för ett fungerande rättsystem, och resultatet har vi mycket kvar av än idag. Processen var dock långsam, och under 1670-talet hade man ännu ingen nyskriven lagbok, utan använde sig av 1500-talets lagar med olika tillägg. De olika personerna och institutionerna som hade rätt att döma var många.

Brotten

Vilka var då de brott som togs till domstol under 1600-talet? Precis som idag så var grova brott relativt ovanliga. Istället handlade de flesta brott om enkla trätomål som till exempel slagsmål, svordomar, och allmän oordning. Slagsmål hade ofta sin grund i ekonomiska problem. Ett scenario som inte är otroligt kan handla om en obetald skuld mellan två bönder. När de träffades vid kyrkan på söndagen så kom skulden på tal, men den som var skyldig vägrade betala. Kanske hade han inte med sig pengar, eller så ansåg han att skulden var felaktig. Ett verbalt bråk började och förolämpningarna haglade, men till slut bröt deras

grannar in och stoppade dem. Senare under dagen hade de båda bönderna fått lite brännvin att dricka, och tänkte minsann reda ut skulden en gång för alla. Förolämpningarna blev denna gång grövre och snart började man slåss. Flera slag hann utdelas innan andra människor avbröt det som hände. Eftersom de båda bönderna inte kunde komma överens så tvingades man gå till tinget vid nästa tillfälle. Vanligast för liknande brott hade antagligen varit att lösa det på plats, man drog inte folk till tinget för små brott, eftersom det var tidskrävande att ta sig till tinget. Dessutom fanns det en risk att offret blev straffat om han eller hon inte kunde bevisa brottet. Därför gällde att vara säker på sin sak innan man försökte fälla någon i domstol, eftersom man själv kunde förlora på det.

Andra brott mellan personer kunde handla om stöld och rån, även om dessa inte var lika vanliga. Även brott mot kyrkan och staten förekom, ofta i form av att man vägrade betala skatter eller följa de pålagor som kyrkan och staten satte upp. Kronan förbjöd till exempel bönderna att hugga vissa träd som ek och tall, då detta skulle användas till skeppsbyggen. Detta bör ha varit ett vanligt brott i Blekinge under 1670-talet, då stora delar av skogen var fridlyst av Kronan. För de bönder som bodde i området kunde en sådan lag kännas väldigt konstig, och väckte ofta missnöje. Att misshandel och sexuella brott var förbjudna var lätt att förstå, men att man inte fick ta ved och timmer var som helst hade man svårare att acceptera. Grövre brott som till exempel dråp och grov misshandel förekom sällan, och de få gånger det hände så var det nästan aldrig planerat, utan hade sin grund i en mindre konflikt.

Domstolen

Den domstol som man hade på landsbygden under 1600-talet kallades häradsrätten eller tinget. Eftersom man ibland bodde långt ifrån varandra så samlade man tinget ett par gånger om året, till exempel vår, sommar och höst. Dessa ting kunde å andra sidan hållas i flera dagar om det var många ärenden som skulle tas upp. Till tinget kom självklart alla förövare och offer, även om de senare kunde skicka företrädare. Det kom även andra personer som berördes av brottet som till exempel häradshövdingen, släktingar, ståndspersoner och liknande. På tinget behandlades inte bara brottsmål, utan även civilmål som till exempel köp av gårdar och annan egendom, arvstvister och frågor om olika skatter.

Domaren kallades lagläsare, och var länge en bonde från trakten som kände befolkningen och bygden. Det kunde också vara en person som var utbildad vid universitet och som kommit dit via hovrätten och som därför inte hade samma förankring hos befolkningen. Till detta kom också nämnden, som bestod av ett antal män från bygden vilka hade till uppgift att assistera domaren, så väl i prövningen av brottet som det eventuella straffet.

Nämndemännen kunde vara en del av nämnden i flera år, men innehade nästan aldrig posten på livstid. Det förekom också en del nämndemän som inte följde lagen till punkt och pricka, utan själva blev dömda i sitt eget ting, för misshandel, hot och stöld. För brott mot enskilda personer så förväntades offret eller någon annan person väcka åtal, det fanns alltså ingen speciell åklagare. Däremot så fanns det vissa personer som väckte åtal för brott som

inte drabbade enskilda personer. Detta kunde till exempel handla om olaglig jakt, skog fälld på kronans mark, smuggling och tullbrott. För detta fanns länsman, som ofta var en bonde utsedd av lokalbefolkningen, men ibland tillsatt av häradshövdingen. Länsmannen hade självklart en riskabel plats, eftersom hans uppgift var att dra grannar och även vänner inför tinget, det är inte omöjligt att länsmannen ibland försökte lösa konflikter utan att behöva blanda in tinget.

Rättsväsendet var givetvis mer komplicerat än så här. Det fanns speciella dömande instanser vilka bara behandlade ett visst område, till exempel rådstuvurätterna som dömde brott inom städerna. Andra exempel är bergting som fanns vid gruvor, kammarkollegium som arbetade med brott mot Kronans egendom och även kommissioner som hade dömande makt, så som häxkommissioner. Som överdomstol fanns hovrätten på vissa platser i landet. Den yttersta makten hade förstås det kungliga majestätet eller en eventuell förmyndarregering. De brott som hamnade så här långt upp i systemet var dock så pass ovanliga att det inte var vardagsliv för en vanlig dräng eller piga i Blekinge år 1676.

Straffen

Självklart så straffade man de människor som fälldes i tinget, häradsrätten eller hovrätten, och straffet berodde precis som idag på hur allvarligt brottet var. Det överlag vanligaste straffet var böter i form av pengar. Fängelser var ovanliga då staten inte ville bekosta uppehållet för alla brottslingar, dessutom kunde ett fängelsestraff innebära en mindre katastrof för de familjemedlemmar som blev lämnade kvar på gården. Arbetsbördan på en gård var stor, och försvann en familjemedlem så kunde det bli svårt att få det nödvändiga gjort. För de flesta brott hade man ett förbestämt bötesbelopp, men detta kunde dock ändras om speciella anledningar fanns. Man ville till exempel inte ta alla pengar från en fattig familj, eftersom de kanske skulle behöva stjäla från andra eller smyga undan skatt, och på så sätt bli en belastning för samhället. Bötesbeloppet kunde också minska om brottet begicks av nöd, men även ökas om det hade begåtts av samma person tidigare. Det inkasserade bötesbeloppet delades upp mellan olika personer och instanser. Vanligtvis gick en tredjedel av boten till kronan, en tredjedel till domstolen och den sista delen till offret.

Fängelsestraffet var främst något som drabbade de allra fattigaste, då det inte gick att få böter från dessa. Dessa fängelser kunde ibland ha formen av arbetsläger, man skickades till spinnhuset, till en gård för att jobba eller till något större bygge. Tidigare hade man förvisat människor från bygden eller staden, men eftersom detta endast flyttade omkring på problemet så slutade man använda detta system och omvandlade förvisningen till kroppsstraff eller fängelse.

Litteratur

Lennartsson, Malin, *I säng och säte: Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Malmö, 1999)

Lundgren, Kurt, *De stora örlogsskeppen från Carlshamn 1659-1676: En mikrohistorisk studie i skeppsbyggnad, teknik och livsvillkor under stormaktstiden* (Kristiansstad, 1999)

Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket: Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840* (Lund, 1992)

Österberg, Eva (red.) *Jämmerdal och fröjdesal: Kvinnor i stormaktstidens Sverige* (Stockholm, 1997)

KRIGSMAKTEN OCH FLOTTAN

Per Olson Tobak står vid relingen och blickar ut över havet. Nu är det natt och snart gryr den första morgonen i juni. Där borta i horisonten ligger Öland, hans hem. Nu är han på väg norrut, förbi sin ö tillsammans med resten av flottan. Det han har hört var att fienden var efter dem, och att de tar in avstånd varje dag. Vissa säger att den svenska flottan flyr, andra att den är på väg till Ölands norra udde för att skaffa ett övertag där. Självt bryr han sig inte, han vill helst av allt hoppa i vattnet och simma hem till sin familj. Per drar fram sin pipa och försöker försiktigt tända den. Det går inte så bra, och när han hör röster närma sig så stoppar han ner den. Skulle han bli påkommen att dricka tobak på däck så skulle straffet inte vara litet. I så fall kan han lika gärna gå till vattenbaljan vid masten och dricka över den.

Runt omkring sig ser han andra skepp. Många är väldigt stora och mer utsmyckade än den största kyrka han har sett. Det måste vara minst fyra dussin skepp här, alla svenska. Den största flottan som Gud vår skapare har skådat. Självt är han ombord på det största av de skeppen, Cronan. Det känns bra. Skulle det bli en sammandrabbning så skulle Cronan vara det sista skeppet att flyta. Över hundra kanoner och säkert tusen man ombord, det kan då aldrig gå illa.

Under den första hälften av 1600-talet expanderade Sverige enormt genom Gustaf II Adolfs krig på kontinenten, och detta lade grunden för ett fortsatt växande fram till 1658 då Sverige var som störst till ytan. Trots detta var Sverige ett ganska fattigt land, det var glest befolkat, det hade ingen större handel med andra länder och det fanns bara två universitet i landet, Uppsala universitet och Kungliga akademien i Åbo. Detta gjorde att de många och långa krigen tärde hårt på befolkningen hemma i landet, under hela 1600-talet kom Sverige ha att ha legat i krig i ungefär 75 år, med den lägsta sammanhängande freden mellan 1661-1675.

Under 1650-talet förde dåvarande kungen, Karl X Gustav, flera krig mot bland annat Polen, Ryssland och Danmark. Vad gäller kriget mot Danmark så slutade det med en stor förlust för Danmark, och man var tvungen att ge flera landområden till Sverige, bland annat Blekinge. Efter freden år 1658 gick Karl X Gustav i ytterligare krig mot Danmark, men denna gång förlorade han. Kungen blev sjuk och dog 1660, och nu inleddes en lång period av fred. Detta innebär att de äldre innevånarna i Blekinge väl kommer ihåg det danska styret, känner någon som stupade eller kanske rent av själva deltog i kriget. De yngre invånarna däremot har bara

upplevt fredstider, men antagligen har de blivit uppväxte med äldre generationers berättelser.

Indelningsverket

För att kunna få ihop en stor men ändå billig armé så utvecklade man ett indelningsverk, där dugliga män rekryterades. Indelningsverket hade sin grund redan i 1500-talets armé, men utvecklades under Gustaf II Adolfs ledning, och det var denna indelning som kom att gälla under en stor del av 1600-talet. Enligt detta system skulle Sverige ha åtta kavalleriregementen och tjugo infanteriregementen. Denna siffra ökade under 1600-talet, och år 1674 fanns det tretton kavalleriregementen och tjugonio infanteriregementen. Utöver dessa så fanns det även ett artilleriregemente som försåg hela armén med kanoner och mycket i kustnära områden skrev man ut båtsmän som alltså skulle tjänstgöra i flottan, istället för i infanteriet. De olika regementena var kopplade till sitt eget landskap eller län. Varje infanteriregemente skulle bestå av åtta till tio kompanier med soldater, och rekryteringen av folk sköttes via utskrivningar. Efter att en utskrivning hade annonserats i kyrkan tre söndagar i rad så samlades alla vapenföra män på en bestämd plats och träffade kompanichefen, regementschefen och häradshövdingen. Där delades alla män in i grupper, tio män som var skatte- eller kronobönder bildade en grupp, medan upp till 20 frälse- eller kyrkobönder skapade en grupp. Dessa grupper kallades rotar, och kom att vara grunden för militären långt fram i tiden. I varje rote utsågs en rotemästare som skulle föreslå en lämplig knekt. Vid utskrivningar utsåg man helst dem man kunde avvara, till soldater. Att ta en fri bonde, eller den ende sonen på en gård skulle vara förödande för gården, och den skulle inte kunna betala skatt i framtiden. Därför valde man främst drängar, folk som inte hade koppling till bygden, inhysta personer utan bostad och liknande till att bli soldater.

De indelta knektarna utgjorde sedan ett kompani, redo att gå ut i krig. Proceduren var liknande för kavalleri och båtsmän. Som betalning fick åtta knektar tillsammans dela på ett hemman och den räntan som hemmanet skulle uppbära. Befäl och specialister som till exempel trumpetare och profosser fick större del av ett hemman beroende på grad. När det kommer till kavalleriet så fick varje ryttare ett eget hemman att bo på, dessutom kopplades ett ytterligare två personer till detta, en som skulle ordna fram utrustning och vapen, *rusthållaren*, samt en som skulle betala lönen. Det hände att en och samma person kunde ställa upp med alla saker, alltså ställde upp med häst och red själv ut i krig, då kallades man *egen karl*. Ett alternativ som blev vanligare under 1600-talet var att man skaffade en *sventjänare*, alltså att ryttare och rusthållare var två skilda personer, dock var det rusthållaren som stod för lönen. Ett sista alternativ var att det är tre olika människor som bidrog med varsin sak.

Flottan

Att ha en stark flotta var otroligt viktigt för att en krigsmakt skulle fungera. Genom en stark flotta kunde man snabbt transportera trupper i riket, detta var speciellt viktigt för Sverige, som hade landområden spridda runt hela Östersjön. Skeppsbyggandet var således en viktig industri och längs Sveriges kuster anlades många skeppsvarv. I Blekinge kom Bodekulle skans att bli ett känt varv, där stora regalskepp som Saturnus, Nyckeln och Venus byggdes. Läget i sig var väldigt bra, då landskapet vid Bodekull gav ett bra naturligt skydd, dessutom fanns här gott om virke. De stora ekskogarna i Asarum socken med omnejd var tillägnade staten, och befolkningen var antagligen till stor del sysselsatt med att frakta timmer till Bodekull. Mellan åren 1660 och 1672 tillkom i genomsnitt 1-2 skepp per år. Dessa byggdes givetvis inte bara vid Bodekull. I trakter som Blekinge är det även troligt att de knektar som värvades blev båtsmän och därmed satta att arbeta på något av de många örlogsskepp som Sverige hade. Livet ombord på ett skepp var mycket hårt, och även om båtsmännen ibland fick se en stor del av världen som deras hemmavarande vänner aldrig fick se, så var det också många av dem som aldrig återvände hem. Skeppet var kallt, luften rå och maten innehöll inte allt man behövde, varpå skörbjugg och andra bristsjukdomar härjade. Inom flottan hade man inte tillgång till en uniform, utan båtsmännen hade sina civila kläder ombord. Det hände att de fick ut en del av sin lön i tyg, som skulle användas till att sy kläder. Problem uppstod genast, eftersom man hellre sålde tyget än sydde egna kläder, varpå man istället fick ut färdigklippta tygstycken, redo att sys ihop.

Ett örlogsskepp var på sätt och vis ett samhälle i miniatyr. Där samsades människor från alla stånd, från de adliga befälen till de fattigaste, som nästan hade tvingats ombord när skeppen seglade mot fienden. Ombord fanns hantverkare, kockar, skrivare, soldater och präster. Även om alla dessa människor hade olika bakgrunder så hade de till stor del samma förutsättningar ombord. Vissa skillnader fanns dock, utöver att man hade olika arbetsuppgifter. Maten som serverades ombord delas upp i *kajutkost* och *gemen kost*. Eftersom man inte kunde ta med vad som helst på ett skepp så var skillnaden på maten snarare mängden än sorten. De gemenas öl var blaskigare och svagare än kajutfolket, och innehöll mer rågmjöl. I övrigt så bestod kosten av saltad fisk, fläsk, gryn, mjöl, smör, örter och öl.

Utrustning

Under 1670-talet bar infanteriet uniformer med regementets färger. De följde högst antagligen det rådande modet, eftersom man ville framhäva att man hade en fungerande och modern armé. Det handlar alltså om en lång rock som knäpptes med tennknappar, knäbyxor, sydda eller stickade strumpor, och en hatt eller karpus på huvudet. Det uppvikta slaget hade ofta en kontrasterande färg gentemot rocken, och det var dessa två färger som symboliserade vilket regemente man kom ifrån. Beväpningen bestod av en pik eller ett gevär. Luntlås och hjullås var äldre modeller som började bytas ut mot flintlås. De som bar

gevär hade även en patronväska med färdiga krutladdningar, till skillnad mot tidigare, då man hade haft krutladdningar, som kallades "de tolv apostlarna" hängande i axelgehänget. Samtliga soldater hade även en värja. För vissa specialister krävdes speciell utrustning som instrument till pipare och trummare, förband och verktyg till barberaren som tog hand om alla skador och sjukdomar. Officerare och befäl hade självklart med sig mycket mer i fält, vilket antagligen handlade mer om att de hade råd än att de fick tillstånd.

Disciplin

En armé kräver alltid disciplin, och under 1600-talet bestraffades knektarna hårt om de bröt mot reglerna. År 1676 så utgick man till stor del från Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1630-talet. I dessa tas flera brott upp, allt från myteri och mord, till förbud mot att komma full till gudstjänsten eller avlossa sitt gevär i onödan. Många av brotten straffades med döden eller hårda kroppsstraff, men ofta förmildrades de i sista stund som i det civila. En stark disciplin var viktigt, men att avrätta hela sin armé var inte ett pris man var beredd att betala för att få den. De brott som straffades hårdast var myteri, och olika former av ordervägran. Andra brott som tas upp, och därför kan man anta att de har hänt är till exempel att spela bort sina vapen, misshandel, utskänkning av brännvin men även att missköta sina vaktpass eller andra uppgifter. Ombord på skepp var disciplinen antagligen högre, speciellt när det kommer till hantering av eld och liknande.

Litteratur

Danielsson, Peter, *Från gård till slagfält: Det äldre militära indelningsverket. Ett krigsfinansiellt experiment under svensk stormaktstid* (Växjö, 2000)

Ericsson, Lars, *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund, 2004)

Höglund, Lars-Eric, *Skånska kriget 1675-79. Fanor och uniformer*. (Karlstad, 1999)

Johansson, Björn Axel, *Regalskeppet Kronan* (Höganäs, 1985)

Lundgren, Kurt, *De stora örlogsskeppen från Carlshamn 1659-1676: En mikrohistorisk studie över skeppsbyggnad, teknik, och livsvillkor under stormaktstiden* (Kristianstad, 1999)

KLÄDER - UTSEENDE OCH SOCIALA ASPEKTER

Kerstin Björnsson blir alltid lite förvånad när hon åker till Karlshamn för att handla med spannmål från gården. Det är inte långt hemifrån, men likväl ser hon varje gång nya saker där som hon inte sett tidigare. Det som fångar hennes uppmärksamhet denna gång är ett par som måste ha rest långt. Det syns på deras kläder att de inte är härifrån, kanske är de från Stockholm, eller kanske rent av från ett annat land? Deras kläder är överösta med snören och band, små knutna spetskanter och dessutom är det broderat med guld på ärmarna. Och hur ser kläderna ut? Kläderna är ju så snåla i vidden att man knappt kan ta på sig en tröja under om man fryser. Men längden har de inte sparat på, herremannens jacka når ju till knäna. Och överallt alla dessa blänkande knappar. Damen han har med sig är inte bättre hon, lika utklutad med snören och spetsar, och klänningen sitter ju som sydd direkt på henne. Kerstin ser på sin egna slitna vadmalsjacka, fingrar lite på sina järnhyskor och upptäcker att det har blivit hål på högerskon. Nog skulle hon kanske behöva lite nya kläder, men sådant där prål och överflöd är då inget att sukta efter. Det måste leda rakt i fördärvet att leva i sådant överflöd, det kommer ingen människa till himlen med. Ett par alnar grå vadmal har hon hemma, det vet hon, men ett par nya skor skulle hon kanske skaffa sig när hon ändå är i Karlshamn.

När det kommer till kläder under 1600-talet så är det tyvärr ganska ont om källor, åtminstone när det gäller allmogens kläder. Bildmaterialet är inte lika rikt som under medeltiden, det finns inte så många plagg bevarade på museer och det finns inga omfattande avhandlingar som behandlar ämnet. Vi får alltså söka oss till andra källor och andra länder. Via målare från nordvästra Europa kan vi hitta flera bilder som visar enklare folks kläder; bönder, hantverkare och tjänstefolk. Genom tulltaxor och överflödsförordningar kan vi få veta vilka material som fanns och användes. Via domstolsprotokoll kan vi få veta vilka plagg som fanns här i Sverige. Även 1600-talets stora marina katastrofer, regelskeppen Kronan och Wasa, ger oss värdefulla ledtrådar. Dessutom har vissa av dagens folkdräkter rötter i så långt tillbaka som 1600-talet.

Material

Det överlag vanligaste tyget var "wallmar" som producerades i hemmet, ett väldigt grovt ylletyg som vi idag ofta kallar vadmal. Till skjortor användes linne eller hampa vilket också producerades i hemmet. I de högre stånden hade man möjlighet att använda sig av andra tyger, även om ylle också där var vanligast. Det fina yllet kallades kläde och kom från de

stora tygcentrumen i Holland eller England. Hos adeln som tillhörde samhällets absoluta elit fanns ett betydligt större utbud av material.

Herrkläder

Under 1600-talet bar männen i de längre stånden oftast en midjekort jacka som satt ganska löst runt livet och ärmarna. Jackan var sydd i fyra våder, alternativt var ryggen gjord i ett stycke. En midjesöm förekom antagligen, vilket var en kvarleva från 1500-talet. Från midjesömmen gick det ner fyra skört för att ge en bra längd till plagget. Framtill knäpptes jackan med hyskor och hakar, vilket verkar ha varit vanligast. Jackan var antagligen ofodrad eller fodrad med ett annat ylletyg. Till denna jacka bars vida knäbyxor som knäpptes vid knäet för att hålla upp strumporna. Strumporna var sydda, stickade eller nålbundna och gick en bit ovanför knäet. På huvudet bars tovande hattar med stora brätten, nålbundna mössor eller karpuser, vilket var en slags yllemössa sydd i våder, som hade ett brätte att fälla ner över öronen. Ett väldigt bra exempel på en jacka för enkelt folk finns bland fynden från skeppet Wasa, och går att beskåda på deras hemsida.

Under 1670-talet började jackan bli mer figursydd och midjesömmen försvann. Det absolut senaste modet under 1676 var livrocken, eller just-au-corpsen (Översättning från franska blir ungefär "nära kroppen") vilket var en figursydd rock som nådde till knäna. Detta var något som endast hade spridit sig bland män i de högre stånden under 1676, men även de personer som hade rest runt i världen kunde ha kommit i kontakt med denna rock tidigare. Även infanteriet hade just börjat använda livrocken som uniform.

Damkläder

Kvinnor verkar ha haft en vid kjol tillsammans med livstycke. Livstycket var sytt i ylle och bestod av fyra stycken, alternativt tre om den syddes utan ryggsöm. Livstycket var åtsittande och vidden runt höfterna ökades med hjälp av kilar i nederkanten. Huruvida allmogen förstärkte sina livstycken med valben, trä, metall eller rent av bar korsett vet vi inte. I andra länder verkar det ha förekommit, och det finns även vissa livstycken av äldre snitt som är förstärkta för att ge en korsetterande effekt. Över livstycket bar man en liknande jacka, även den sydd i ylle. Vanligast verkar ha varit att stänga plaggen med hyskor och hakar, alternativt snöra ihop dem med "maljor" vilket var tenn- eller järnhyskor som man trädde en snodd igenom och snörde samman plagget. Kjolen var ett enkelt plagg, sytt av raka våder, som rynkades ihop mot en midjelinning, fällan lämnades ofållad för att få ett fint fall. Under 1600-talet behövde inte kjolen vara så lång att den täckte fötterna, utan kunde nästan vara så kort som till halva vaden. På huvudet bars en hätta eller huvudduk i linne och närmast kroppen har man en särk i linne.

Kvinnor från högre stånd hade istället hellånga klänningar, som förvisso ofta hade en söm i midjan eller rentav bestod av jacka/livstycke och separat kjol. Hela dräkten började mot slutet av 1600-talet få en smalare utformning än tidigare, då modet gav vida jackor som

närmast gav ett fyrkantigt intryck. Korsetten användes alltid, och då oftast som ett separat plagg.

Överflödsförordningar

Redan 1644 kom den första överflödsförordning som gällde kläder. Denna gällde endast för adeln, men senare kom även borgare och prästeståndet att omfattas av överflödsförordningar. Allmogen var aldrig begränsade av en direkt förordning utan var istället begränsade de rent praktiskt av sin fattigdom. Anledningen till överflödsförordningarna var många. Dels så gjorde modet och tillgången på nya tyger och material under 1600-talet att skillnaderna mellan borgare, lågadel och högadel inte alltid gick att skilja åt. Mycket handlade alltså om att inte klä sig över sitt stånd. Ytterligare en anledning till förbudet mot överflöd var att man ansåg det vara skadligt, mot både den egna personen och staten. Ett överflödigt leverne var inte dygdigt utan en synd, och i många begravningstal framhålls hur kvinnorna bar en sparsmakad dräkt och inte ägnade sig åt prål och prakt. Överflödsförordningarna reglerade även vilka varor som fick tas in i landet. Det sågs som något negativt att köpa varor utifrån och därmed förlora pengar till andra länder, och därför förbjöd man en hel del varor och la tull på många andra. Detta ledde självklart till en omfattande smuggelverksamhet.

Att klä sig i "fel" kläder

En företeelse värd att ta upp, trots sin ovanlighet, är kvinnor i mankläder. Det hände ibland att kvinnor klädde ut sig till män och även levde som män under olika perioder. Detta var främst något som utsatta kvinnor gjorde. Föräldralösa, fattiga kvinnor, vars val stod mellan fattighuset och prostitution gav ibland upp sin roll som kvinna. De tog på sig mankläder, tog ett mansnamn och tog värvning i armén. Från Sverige vet vi om ett handfullt fall, bland de kändaste är Ulrika Eleonora Stålhammar som inte bara levde som man i flottan utan även gifte sig med en kvinna. Detta var självklart inget accepterat beteende. De kvinnor som blev upptäckta blev straffade, ofta med fängelse eller straffarbete vid spinnhuset. Ibland kan dessa kvinnor haft hjälp av nära vänner som visste om deras hemlighet, det kan handla om barndomsvänner, släktingar eller deras partner. För oss idag kan detta te sig konstigt, att människorna inte kunde se att det var en kvinna i mankläder. Men detta visar på hur stark roll kläderna spelade för identiteten. Idag är vi vana vid att se kvinnor i mankläder, men under 1600-talet så var det så pass ovanligt att en person som hade kort hår, byxor och rökte pipa inte kunde vara något annat än en man. Detta visas tydligt ett exempel där en fransk kvinna har följt med på ett skepp tillhörande en upptäcktsresande man vid namn Bougainville. I flera månader hade hon levt ombord på skeppet, men när de steg iland på Tahiti kunde infödingarna, som inte var vana vid europeiskt dräktskick eller traditioner, peka ut henne som kvinna direkt.

Litteratur

Arnold, Janet, *Patterns of Fashion 1: Englishwomen's dresses and their construction* (London, 1977)

Brown, Christoffer, *Scenes of everyday life: Dutch Genre Painting of the Seventeenth Century* (London, 1984)

Dekker, Rudolf & van der Pol, Lotte *Kvinnor i manskläder: En avvikande tradition Europa 1500-1800* (Stockholm, 1995)

Nylén, Anna-Maja, *Folkdräkter ur Nordiska museets samlingar* (Lund, 1971)

Pousette, Mary *Klädd ombord: En studie av dräktskicket vid den karolinska örlogsflottan med utgångspunkt från arkeologiska textilfynd från vraket av Regalskeppet Kronan*, D-uppsats (Uppsala, 1999)

Waugh, Norah, *The cut of men's clothes 1600-1900* (London, 1964)

Waugh, Norah, *The cut of women's clothes 1600-1930* (London, 196?)

HANDEL, HUSHÅLL OCH EKONOMI

Stadens torg är ett livligt myller av människor. Hantverkssaker säljs av affärsmän och hantverkare. Fiskmånglerskor annonserar högljutt ut sina slemmiga och i det gassande solskenet alltmer illaluktande varor. Några bönder har tagit sig in till staden och står nu och säljer grödor från sin gård. Många har redan sålt sina varor och står nu och pratar med vänner och bekanta och vissa förbereder resan hem. I ett gathörn sitter en bondmora och säljer ägg från en korg som hon har lagt på marken framför sig.

I myllret av handlande och handlare ses både höga och låga, rika och fattiga. Vissa släpar på stora kopparmynt, andra verkar bara vara där av ren nyfikenhet, kanske för att få höra det senaste skvallret. Stämningen är god och ljudvolymen hög. En sådan här dag tänker man ogärna på den stundande vintern och att skördarna i år inte alls blir så stora som man kanske önskat.

Det ekonomiska tänkandet i Sverige var under 1600-talet merkantilistiskt. Samma ekonomiska tankar fanns även i andra västeuropeiska länder under den här tiden. Ländernas merkantilism innebar att man på statlig nivå började vända sig allt mer utåt, mot ytttervärlden och andra länder då det gällde handel. Handeln med utlandet skedde dock med noga avvägda varor. Importen bestod av varor som man inte kunde producera i hemlandet och helst bara de allra viktigaste och nödvändigaste av dessa. Exporten skulle helst vara större än importen så att man på det viset fick in mer pengar i landet än vad som försvann ut. Åtminstone skulle de ta ut varandra. De varor som man exporterade skulle helst vara bearbetade så långt som möjligt. Råvaror gav mindre avkastning än en färdigarbetad produkt.

I Sverige hade man 1676 frigjort sig från den tidigare så dominerande handeln med Tyskland. Nu bedrev man en livlig handel med många andra länder också, men främst Holland och England. De viktigaste exportvarorna i Sverige var järn och koppar. Exporten skedde från speciella städer i landet, så kallade stapelstäder. Hit kom även alla importvaror. Inga andra städer i riket hade rätt att bedriva handel med utlandet.

Städer och handel

Under 1600-talet blev det förbjudet att bedriva handel någon annanstans än i städerna. Fiskare och bönder som ville sälja sina varor måste göra detta i städerna och om någon ville köpa något så skulle detta ske i städerna. Stadsbefolkningen fick heller inte ge sig ut på landet för att köpa något utan fick snällt vänta på att bönderna kom till staden.

Marknader hölls oftast på höst eller vinter. På hösten såldes boskap på speciella boskapsmarknader. Många av kreaturen såldes som "överloppsdjur", bonden hade helt enkelt inte möjlighet att föda alla sina djur under vintern och måste därför sälja några. På vintern hölls marknaderna gärna på isen om en sådan fanns att tillgå i stadens direkta närhet. Merparten av det som såldes på dessa marknader var olika former av hantverksalster.

Det fanns en hel del olika hantverk som man inte kunde utföra i hemmen eller som helt enkelt inte lönade sig att utföra i hemmen. Dessa hantverksprodukter köpte man i stället i städerna och på marknaderna. På landsbygden fanns det inte särskilt många hantverkare. Skräddare och skomakare var de vanligaste hantverksyrkena. Varje stad hade åtminstone en av vardera sorten. I de mindre städerna brukade det även finnas slaktare, bagare, smeder, tunnbindare, repslagare och timmermän. I de större städerna fanns det en hel uppsjö med olika slags hantverkare. Hantverkarna kontrollerade själv sina produkters marknad genom att sluta sig samman i skrån. Skråna såg till att ingen utförde yrket utan tillstånd och på det viset blev det aldrig för många yrkesutövare inom samma hantverk.

Banker

I slutet av 1600-talet var bankväsendet ytterst outvecklat. Om man behövde låna pengar så var det privatpersoner som man fick vända sig till. Dessa lån kunde vara både dyra och osäkra. Räntorna kunde vara mycket varierande, de kunde vara höga och förändras snabbt och utan förvarning.

Hushållet

Grunden för varje bondes och bondefamiljs liv var hushållet. Dessa hushåll innefattade ungefär mellan 4 och 7 personer, husbonden, hans fru, deras barn samt tjänstehjon. Livet kretsade kring hushållet och hushållningen. Förrådshushållning var den allmänna formen av hushållning och gick ut på att man under sommar och höst fyllde sina förråd med så mycket mat att man klarade sig över vintern, fram till nästa skördesäsong. Gärna skulle förråden räcka lite längre än så.

Även om man i hela landet försökte vara självhushållande och producera gårdens mat själv så uppstod det ändå vissa specialiseringar bygderna emellan. I slättrakter var sädesodling

och även övrig odling mycket mer utbredd och specialiserad, medan man i skogsbygder höll sig med mer boskap och även utvecklade slöjd och jakt. En av dessa skogstrakter var inlandet i Blekinge.

Att man hade en viss inriktning åt boskapshållning betyder ändå inte att man inte brukade jorden. Det gjorde man. Det var en balansakt att ha tillräckligt mycket odlad jord och tillräckligt mycket betesmark. Om man minskade på betesmarken för att kunna odla mer så tvingades man minska antalet betande djur. Då man minskade antalet betande djur så minskade också gödseltillgången och man kunde inte gödsla lika mycket mark som förut. Om man gödslade för lite så gav jorden sämre avkastning och man kanske fick en sämre skörd trots att man hade utökat odlingsarealen. Man kunde vänta sig en ungefärlig skörd på tre eller fyra gånger så mycket säd som det utsåde som man sått. Detta varierade dock från trakt till trakt och till och med från åker till åker.

Förutom gödsling så använde man även träda för att jorden skulle klara av att brukas och ge skörd. Varje år lät man hälften av den brukade jorden vila, ligga i träda. Nästa år lät man den andra hälften ligga i träda medan man odlade på den del som vilat året innan.

Jorden brukades främst med muskelkraft, både människors och djurs. De djur som användes som arbetsdjur inom jordbruket var oxen eller hästen. De redskap man använde var oftast av trä även om vissa var tillverkade i järn, till exempel lien.

Skatt

Av den avkastning som jorden och boskapsskötseln gav så gick en del till olika slags skatter och pålagor. Till vem man betalade var beroende av på vad för slaggs gård man bodde. Det fanns egentligen fyra olika slags gårdar i det här avseendet: Krono-, kyrko-, frälse-, och skattegårdar. Krono-, kyrko-, och frälsebönderna ägde inte jorden själva utan arrenderade den och fick bruka den mot en viss ränta av skörden. Röntan (eller skatten) gavs till kronan av kronobönder, kyrkan av kyrkobönder och den adelsfamilj som ägde marken av frälsebönder. Skattebönderna ägde dock sin mark och de hade rätt att låta gården gå i arv, vilket inte de andra hade även om det var praxis att den gjorde så i alla fall. Skattebonden fick även fritt sälja, bortpanta, byta, eller ge bort jorden eller en del av den så länge han följde alla de regler som ändå omgärdade dessa procedurer, till exempel fick han inte sälja gården utan att först erbjuda släktingar att köpa den.

Av de fyra olika gårdssorterna så dominerade kronogårdar i Blekinge.

Röntan som uttogs av adeln behövde inte nödvändigtvis bestå av jordbruksprodukter. Man kunde även betala i form av dagsverken eller helt enkelt i pengar.

De olika sorters skatter som förekom var till att börja med jordeboksränta och mantalsröntan. Dessa räntors storlek berodde på hur bördig jorden var och hur stor avkastning man kunde förväntas få. Detta gjorde att dessa räntor var fasta och inte ändrades

varken om skörden blev bra eller usel. Om det fanns speciella anledningar som gjorde att gården inte skulle ge samma avkastning som året innan så kunde man få räntan nedsatt på tinget. Tiondet däremot varierade efter inkomsten. Av tiondet gick en tredjedel direkt till församlingsprästen, medan resten gick till kronan för upprätthållande av hospital, skolor och andra dylika institutioner och inrättningar.

Gårdens handel

Den handel som bedrevs av en gård skedde i närmaste stad med det eventuella överskott som gården producerade. Detta överskott såldes till en uppköpare av något slag, ofta samma person år efter år. I utbyte fick man pengar som man kunde köpa nödvändiga saker till hushållet för eller betala skatt med. Det var sällan man gjorde direkta byteshandlar. Varor som såldes var bland annat ost, smör och mjölk. Även ägg såldes och enligt gammal hävd så var inkomsten från äggförsäljningen husmoderns egen, privata inkomst.

Byn

Byn var ett socialt skyddsnät. Man bodde nära varandra och arbetade ofta tillsammans. Det fanns upprättade ordningsregler för hur man skulle bete sig och hur man inte skulle bete sig i byn. Sjuka och gamla togs om hand kollektivt. Byn var även ett ekonomiskt skyddsnät i och med åkrarnas uppdelning i tegar. Tegsystemet gick ut på att varje odlad jordbit delades upp i avlånga smala jordlotter, tegar. Alla gårdar i byn hade en eller ett par tegar på varje åker. På detta sätt var en gårds brukade jord utspridd så om en viss åker fick skörden förstörd så delade hela byn på nederlaget istället för att en gård ensam behövde ta smällen.

Krigsår och nödår

De många krigen under 1600-talet gjorde att ekonomin sviktade på statlig nivå och ända ner till gårdsnivå. Utskrivningar till armén lämnade gårdar med alltför få personer för att kunna bruka dem ordentligt och avkastningen sjönk samtidigt som skatter och pålagor ibland ökade. I Skåne fick krigen en stagnerande verkan i och med att Skåne nu tillhörde Sverige istället för Danmark. Man var plötsligt långt bort från landets huvudstad och centrum och nyheter tog lång tid på sig med att nå ner till de gamla danska områdena. Ekonomin stagnerade och man blev mindre villig att acceptera nyheter och förändring.

Som om krigen inte räckte så blev dessutom klimatet sämre under 1600-talets andra hälft. En tillfällig temperatursänkning och allmänt mindre gynnsamt odlingsklimat gjorde att skördarna minskade. 1670 och 1672 var två missväxtår som man fortfarande hade färskt i minnet. Detta var naturligtvis katastrofalt för bönderna, men även i större ekonomiska sammanhang hade det betydelse eftersom man nu inte hade några bönder som spenderade några pengar. Detta ledde till stagnation.

Myntfot

Under större delen av 1600-talet använde man i Sverige koppar- och silvermynt parallellt. De mynt som användes var: daler, mark ($\frac{1}{4}$ daler) och öre ($\frac{1}{8}$ mark) samt riksdaler vars värde motsvarade 1,54 daler.

Från början var det meningen att en silverdaler och en koppardaler skulle vara värda lika mycket, men detta system fungerade inte. Skillnaden i pris mellan silver och koppar var alltför stor. Kopparmyntens kopparhalt försämrades även med tiden och gjorde att skillnaden mellan myntens värden förändrades.

Kopparmynten var stora. Tvådalersmyntet var en vanlig valör och det vägde hela två kilo. Trots detta så tog befolkningen till sig kopparmynten och de blev populära, så populära att de till stor del trängde undan silvermynten. Detta berodde till stor del på att det var mer lönsamt att använda silvret som metall i stället för att använda det i mynt.

Litteratur

Lundgren, Kurt, *De storaörlogsskeppen från Carlshjammn 1659-1676: En mikrohistorisk studie över skeppsbyggnad, teknik, och livsvillkor under stormaktstiden* (Kristianstad, 1999)

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm, 2002)

Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder: Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm, 2001)

DANS, LEKAR OCH MUSIK

Det är en småkyllig försommarkväll. Vårens fukt kan ännu anas i luften och jorden är ännu lerig på sina ställen. Under glada stoj och skratt springer några pojkar och unga drängar genom byn. En av dem bär på en stor halmdocka och en annan leder ett par hästar, stora, tunga arbetshästar. De är på väg till ett av fälten som ligger i träda. Då de kommer fram ställer de upp halmdockan mitt på fältet. En flicka kommer springande med ett tygbylte i famnen. Tygbyltet visar sig vara en gammal, sliten klänning som hon med viss möda kränger på halmdockan. Hon ställer sig sedan vid ena sidan av fältet. Några andra flickor gör henne sällskap. De tisslar och tasslar och fnittrar då de ser på hur pojkarna gör de sista förberedelserna för sin lek; en krans hängs upp på en av halmdockans armar och en av pojkarna hjälps upp på en häst och blir tilldelad en käpp samt en mask som han sätter på sig. Masken har bara små hål för ögonen och då pojken börjar rida mot halmdockan ser det lite ostadigt ut. Han försöker träffa ringen som halmdockan håller, men misslycka totalt och träffar istället halmdockan i huvudet under glada rop och skratt från de andra pojkarna. Fler av byns unga flickor och pigor har samlats vid fältet för att se på. Även några äldre kvinnor och män har tagit sig dit för att se på spektaklet. Det är underhållande. Pojkarna och drängarna gör sitt bästa men det är inte alltid så lätt. Ibland vill hästen inte alls det som dess ryttare vill och andra gånger lyckas ryttaren tappa käppen långt innan dess att han är framme vid halmdockan. En av de yngre pojkarna glider av hästen och ramlar huvudstupa ner i gyttjan. Slutligen är det en av de äldre drängarna som lyckas fånga kransen på sin käpp. Leken är slut, men inte det roliga. Några flickor har haft med sig lite mat i ett par korgar. Man äter av den och skojar och skrattar. En ung man tar fram en fiol och då musiken börjar ljuda så börjar genast flera av pojkarna och flickorna att dansa. I en vild polska flyger de över fältet.

Dans

Bland adel och högre borgare var dansen en mycket viktig social och prestigefylld del av nöjeslivet. Det skrevs dansmanualer och på universiteten lärde dansmästare ut sina kunskaper. Influenserna från kontinenten, särskilt Frankrike var starka och man dansade bland annat föregångare till den nutida baletten. Hur danskulturen såg ut hos allmogen är inte lika lätt att säga. Dock vet man att även allmogen dansade mycket och att det även här var en viktig social faktor.

Mycket av den folkliga dansen skedde utomhus främst på grund av utrymmesbrist, men inomhusdans var inte helt utesluten. Allmogen dansade varianter av den gamla balladdansen där man dansade till sång. En person sjöng verserna och alla stämde in i omkvädet. Man dansade gående eller skuttande i bruten kedja eller ring. I den brutna kedjan var det alltid någon som ledde och kedjan kunde röra sig hur som helst, slingra sig som en orm eller korsa sig själv. Man dansade även andra sorters ringdanser och även pardanser. Den vanligaste pardansen var polska, som man hade dansat sen början av århundradet och som nu var en integrerad del av folkets danskultur.

Dansen var förutom att vara rolig och social även ett ämne för överhetens missnöje ibland. Det fanns många restriktioner kring folkets dansande. Till exempel hade det i Danmark 1656 blivit förbjudet att dansa på kyrkogårdar. Samma förbud hade införts i Sverige 1644.

Musik

Musiken varierade en del bland folket. Den enda tonsatta musik man egentligen hörde och även deltog i var psalmerna i kyrkan. Dessa sjöngs på folkspråket. Andra religiösa sånger som förekom var de så kallade skillingtrycken. Skillingtryck var tryckta sångtexter som man köpte av kringresande försäljare. Det fanns inga noter till texten. Istället angavs en redan känd melodi som skulle sjungas med den nya texten. Textens innehåll var som redan nämnts ofta religiöst och andligt. Den kunde även vara baserad på någon händelse som genom skillingtrycken hölls i minne.

Förövrigt så var det vanligt att man sjöng då man arbetade. Vävande kvinnor sjöng medan de vävde och sjömän sjöng till sina sysslor. Sången kunde för sjömännen ha en samordnande uppgift, då rytmen i sången bestämde rytmen i arbetet. På så vis kom man inte i otakt när man till exempel hissade segel. Även vid vallning av djur var musiken mer än bara vackra melodier och tidsfördriv. Med hjälp av sång och vallurar i trä eller horn kommunicerade man med varandra, kallade på djuren samt höll vilda djur borta.

Musik förekom även på allehanda högtider och festligheter i kombination av både sång, dans och lekar. De instrument som förekom på allmogens fester och även i deras vardag var flöjt, fiol, mungiga och rummelpott. Det sistnämnda instrumentet är en slags trumma gjord av en potta (gryta) som man spänt ett skinn över.

Lekar och spel

Det är svårt att veta vad man lekte bland allmogen i 1600-talets Sverige. Säkert är dock att barnen redan i tidig ålder fick börja hjälpa till på gården med olika sysslor. Detta betyder dock inte att de inte lekte, men att de blev involverade i verkligheten och allvaret tidigt. Precis som sång hos vuxna förekom under arbetets gång så förekom nog även olika sorters lekar hos barnen. De utförde sina sysslor samtidigt som de improviserade fram en lek eller kanske lekte en lek som de redan tidigare kommit på för just den sysslan.

Det var inte bara barn som lekte, även ungdomar och vuxna lekte. Man lekte och dansade efter arbetet. Lek, dans och musik flöt ihop och det var inte alltid det var så lätt att skilja det ena från det andra. En dans- och sånglek som lektes redan på 1600-talet var "räven raskar över isen". Ingenting har egentligen förändrats i den sen dess förutom möjligen melodin och de personer man sjunger om. På 1600-talet kunde man sjunga om skrivaren, skomakaren, spelmannen, svarvaren och vävaren.

Det är känt från olika källor att man lekte med bollar och spelade olika bollspel. Att sparka boll var något man gjorde redan då. En boll var nog ett av de mer avancerade föremålen som förekom i barnens lekar. Man tog vad man hade: ett rep till dragkamp, ett litet föremål till gömmalekar, en käpp och lite halm till leken "sticka jungfrun" som beskrivs i stämningstexten. Alla lekar behövde inte heller innehålla några föremål. Olika slags jaktlekar, liknande dagens tafatt, förekom och även kapplöpningar av olika slag. Precis som man kunde gömma föremål så kunde man även gömma sig själv och någon fick springa och leta efter alla de gömda, ungefär som i dagens kurragömma.

Många lekar var kopplade till högtider. Till exempel var det tradition att på vårfrudagen (25:e mars) springa barfota. Kring denna tid inföll även påsken och då lekte man olika slags ägglekar. Man rullade hårdkokta ägg mot varandra i försök att knäcka skalet på motståndarens ägg, eller rullade ner den för en lutande plankan för att försöka knäcka skalet på ägg som låg nedanför. Om man lyckades knäcka skalet på ett ägg som inte var ens eget så fick man det ägget.

Litteratur

Gustafsson, Magnus (red.), *Dansa, dansa: dansens historia* (Karlskrona, 1990)

Grunfeld, Frederic V. (red.), *All jordens spel och lekar* (Stockholm, 1978)

Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund, 2002)

Ulvros, Eva Helen *Dansens och tidens virvlar: Om dans och lek i Sveriges historia* (Lund, 2004)

Wengert, Bitte (red.), *På lek* (Lund, 1984)

RELIGION, KYRKA OCH FOLKTRO

Kyrkan är fullsatt och prästen står i predikstolen och ser ut över församlingen. Han ska just till att börja predika, men stämningen är inte alls det andaktsfulla lugn som man skulle kunna tro. Folket därnere på bänkarna pratar med varandra, skruvar oroligt på sig och någon överförfriskad bonde snarkar högljutt. Ett par ynglingar reser sig upp och spatserar lugnt ut ur kyrkan. Prästen suckar. Han önskade att församlingen kunde visa mer respekt för det heliga och lyssna bättre på hans noggrant förberedda utläggningar av Den Heliga Skrift. Han har skrivit till biskopen och domkapitlet för att be om råd och hjälp. Ännu har han inte fått något svar, men det borde nog komma snart. Han suckar igen och börjar så predika om Guds storhet och nåd.

1600- talet brukar kallas ortodoxins eller renlärighetens århundrade. Det var inte länge sedan de nordiska länderna gick över från katolicism till lutheranism och därför skulle Guds ord predikas rent ute i kyrkorna. Mycket tyder dock på att katolska seder och tankesätt levde vidare under hela 1600-talet och till viss del även in på 1700-talet.

Lutheranismen

Lutheranismen är en protestantisk gren av kristendomen precis som kalvinismen och den anglikanska kyrkan. Under 1500-talet efterträdde lutheranismen katolicismen i delar av de tyska staterna, men även i de nordiska länderna Sverige och Danmark hade lutheranismen fått ett stadigt fäste i alla fall bland de bildade.

Kort Historia

Lutheranismen fick sitt namn och sin grund av den tyske munken Martin Luther. Luther föddes i den tyska staden Eisleben år 1483. Vid 18 års ålder började han studera juridik, men avslutade aldrig sina studier utan gick istället i kloster, där han så småningom även blev prästvigd. Han fick 1512 en tjänst som professor i bibeltolkning vid universitetet i Wittenberg. Under sin tid som professor kom han med hjälp av bibeltexterna till insikt om Guds natur. Han insåg att handlingar inte hjälpte, utan att frälsning kom "genom tro, av nåd allena". Luther såg många fel och brister i det rådande trossystemet. Ett av dessa fel var avlatshandeln som han inte fann stöd för i Bibeln. På grund av sitt missnöje med avlatshandeln spikade han upp 95 teser mot fenomenet på kyrkoporten i Wittenberg den 31

oktober 1517. Luthers teser spred sig snabbt och katolska kyrkan såg honom som ett hot. År 1521 fick han försvara sina åsikter i riksdagen i Worms. Efter denna händelse blev han laglös, vilket dock inte stoppade honom. Tack vare några rika och mäktiga anhängare kunde han fortsätta sin verksamhet och bland annat översätta Nya testamentet till tyska samt författa en del skrifter.

En av de personer som studerade under Martin Luther var svensken Olaus Petri (Olof Pettersson). Olaus Petri brukar kallas för Sveriges reformator. Han tog med sig Luthers nydanande tankar hem till Sverige där det rådande politiska läget gjorde att de föll i god jord. Den nyblivne kungen, Gustav Vasa såg många fördelar rent ekonomiskt med att införa lutheranismen i Sverige och officiellt skedde detta 1527. I Danmark var det munken Hans Tauser samt kung Christian II som stod för stora delar av reformationen. Tauser genom sina predikningar och Cristian II genom en ny lag som gav honom mer makt men försvagade kyrkan.

Den lutherska läran

Martin Luther menade aldrig att grunda en ny kristen inriktning utan ville bara reformera den katolska kyrkan. Hans åsikter var dock alltför radikala och nydanande för att katolska kyrkan skulle kunna acceptera dem. Han ville bland annat att påven och kyrkorådet helt skulle förlora sin makt eftersom han ansåg att Bibeln borde vara kyrkans och trons enda auktoritet. Andra olikheter som gjorde att den lutherska kyrkan blev en utbrytarkyrka var avskaffandet av latinet och reducerandet av de sju sakramenten till två. Eftersom Bibeln skulle vara den enda auktoriteten så borde alla kunna förstå den och helst kunna läsa den själva, därför avskaffades latinet i de lutherska kyrkorna till förmån för folkspråket.

Katolicismens sakrament var sju till antalet, men Luther fann stöd för endast två av dessa i Bibeln, dopet och nattvarden. På grund av detta reducerades också sakramentens antal från sju till två. Han fann heller inte stöd för den mycket utbredda helgondyrkan som förekom inom katolicismen. Den enda som skulle dyrkas och vördas var Gud. Luther predikade starkt för att överge helgonkulterna, eftersom dessa var avgudadyrkan och djävulsverk. Visst skalade Luther bort mycket, men vissa saker tillkom även, till exempel giftermål för prästerskapet. Präster i de områden där lutheranismen gjorde sitt intåg kunde fritt få gifta sig och bilda familj.

Den viktigaste trosfrågan för Luther och för den lutherska kyrkan är ändå synen på just tro. Inom den katolska kyrkan hade man sett gärningar av olika slag som viktiga för att kunna få frälsning, men lutheranismen ser tron i sig som det viktigaste. Därför har lutheranismen ingen bikt och ingen avlatshandel. Religionen och tron blev mer individuell än tidigare.

Kyrkan i Sverige under 1600-talet

År 1618 kom den andra svenska bibelöversättningen, Gustav II Adolfs Bibel. Tack vare boktryckarkonsten så bör man ha kunnat tillverka ett stort antal böcker på en relativt kort

tid. Därför kan denna Bibel ha fått en vid spridning i Sverige redan under de första åren den fanns till. Ur denna Bibel stod präster i alla socknar sedan och förkunnade Guds ord. De skulle predika på ett bra och pedagogiskt sätt. Predikningarna hade allt mer blivit som lektioner där prästen förväntades lära sina åhörare någonting. Från högre kyrkliga instanser, biskopar och domkapitel, tryckte man på för att folket skulle bli av med sina katolska seder och börja uppföra sig ordentligt i kyrkan och på kyrkogården.

De som skulle uppfostra folket var prästerna. Dessa utbildades under den här tiden oftast på "gymnasier". Universitetsutbildning bland prästerna var inte särskilt vanligt förekommande ännu och i de fall det förekom så hade studierna inte alltid något att göra med teologi. Det som kyrkan krävde av en präst i utbildningsväg var att man kunde grekiska, latin och hebreiska, att man kunde tolka Bibeln och kunde katekesen. Man skulle helst kunna formulera sig väl och på så sätt kunna göra bra predikningar. Det fanns visserligen präster som inte uppfyllde dessa krav och ändå utövade yrket. Sin inkomst fick en präst främst från tiondet som befolkningen betalade in och då en präst väl hade fått en anställning så innehade han den oftast livet ut såvida han inte fick en högre post inom kyrkan eller råkade i onåd hos sina åhörare. Sin anställning fick en präst inom det stift som han var född eftersom det var förbjudet att arbeta i ett annat stift. Prästerna inom ett och samma stift hade ofta släktband till varandra, dels för att prästyrket var något som ofta gick i familjen, och dels på grund av det system som kallades konserveringssystemet. Konserveringssystemet gick ut på att den nye prästen i byn tog sig an den gamle prästens familj genom att gifta sig med dennes änka eller dotter. Detta var ibland ett krav från bondebefolkningen eftersom den gamle prästens familj annars skulle tvingas bort från sitt hem på prästgården. Konserveringen av prästfamiljer var rätt vanligt. Ett annat sätt som tillät prästfamiljen att stanna kvar i sitt hem var att en son tog över efter fadern, även detta sätt var vanligt.

Tro och religiös mentalitet bland folket

Beteende

Kyrkobesökarnas beteende om söndagarna på 1600-talet var inte alltid det bästa och mest exemplariska. Dåligt beteende rapporterades ibland in till domkapitlet av prästen. Vanligt folk såg det dock inte som dåligt beteende utan som något normalt, även om det fanns betenden som inte var accepterade av folket heller, till exempel bråk och handgripligheter i eller just utanför kyrkan. Detta var också mycket ovanligt. Desto vanligare var då att folk satt och pratade i kyrkan, att någon somnade och började snarka eller att någon spydde på grund av överförfriskning kvällen innan eller tidigare på söndagsmorgonen. Det förekom även att folk kom för sent till gudstjänsten, inte för att de kom sent till kyrkan utan för att de hade stått utanför och umgåtts. Det sociala var även en orsak till att kyrkobesökare ibland promenerade ut ur kyrkan mitt under predikan, eller att man satt och talade i kyrkbänkarna. På läktaren satt ungdomar som kunde vara orediga och ibland till och med fräcka. De kunde

driva med prästen och hans predikningar. För att ytterligare förvärra kaoset i kyrkan så var det inte ovanligt att folk tog med sina hundar in i kyrkan.

Mycket av oredan och kaoset berodde på de sociala aspekterna av ett kyrkobesök. Förutom att komma till kyrkan och få ta del av Guds ord så kom man även dit för att träffa släkt och vänner, reda upp affärer, ingå avtal och för att få höra det senaste skvallret. Man kan också ha sett religionen som en kollektiv handling och plikt. Därför gjorde det inte så mycket om en eller ett par personer lämnade kyrkorummet. Resten fanns ju kvar för att ta del av gudstjänsten.

Sakramenten

De två sakramenten var viktiga. Under den katolska tiden hade folkets medverkan inte varit nödvändig i nattvarden utan det var själva akten då vinet och brödet förvandlades till Jesu blod och kropp som var det viktiga, men i och med lutheranismen så var det folket som skulle delta. Det var deras tro som skulle beästras genom måltiden. Man höll ändå fast vid den gamla traditionen att bara ta nattvarden vid några få gånger om året, främst vid jul och påsk. Ögonblicket då brödet och vinet välsignades ansågs vara viktigt och det hände, till vissa prästers irritation, att församlingen mumlade med i de välsignelseord som prästen uttalade. Ett bevis för att man ansåg att det var viktigt att ta nattvard var att folk tog det mycket hårt om de av någon anledning förvägrades detta. Det förkom att folk försökte hindra sina ovänner eller fiender från att ta nattvarden. Detta kan dels ha berott på ren jäklighet eller på att man skulle gå till nattvarden utan agg eller fiendskap till någon. I de senare fallen så avstod även den som hade hindrat sin ovän från nattvarden.

Dopet verkar ha varit viktigt, även det. Det var en ceremoni att glädjas åt och man kunde ibland fira genom att redan innan själva dopet gå på krog. På grund av detta så kunde både föräldrar och faddrar och ibland även prästen själv vara vid onyktert tillstånd då dopet utfördes.

Kyrkan och kyrkogården

Kyrkobyggnaden sågs i byn som en gemensam egendom och som något hemtamt. Detta kan vara en bidragande faktor till att man inte alltid uppförde sig så redigt i det heliga rummet. Det finns berättelser om att männen hängde upp sina hattar i takkronorna och i spikar inkörda i predikstolen. Det var inte heller ovanligt att man förvarade spannmål eller redskap i kyrkan.

Kyrkogården var inte indelad i individuella gravar utan man begravdes i familje- eller gårdsgravar. Platsens utseende var inte alltid så stillsamt och heligt. På sina håll kunde gräset vaja högt och vilt och grisar och hundar kunde gå och böka efter ben och knotor att gnaga på. Det senare sågs inte med blida ögon av kyrkan eller prästerna. Man ville att kyrkogården skulle vara ordentligt omgärdad av stängsel. Det faktum att det fanns djur på kyrkogården var inte underligt eftersom klockaren hade rätt att ha sitt boskap på vall där, men det faktum att djuren vanhelgade de dödas kroppar var dess värre.

Relationen mellan byfolket och prästen

Relationen mellan prästen och hans åhörare var föremål för biskopars och domkapitlens intresse av olika orsaker. En av dessa var att prästerna inte alltid var så "heliga" som man önskade att de skulle vara. Vissa präster klädde sig alltför flärdfullt och världsligt fastän man från domkapitlets sida ville att prästen skulle klä sig enkelt och allra helst i sin prästskrud hela tiden, så att han skiljde sig från de bönder och torpare som han predikade för. Man ville inte heller att prästerna skulle umgås alltför mycket med bondebefolkningen i fest och högtid. En präst skulle på sätt och vis stå över resten av befolkningen och fungera som en förebild. Detta var dock inte alltid så lätt eftersom någon ur prästfamiljen för det mesta kom från trakten och för att de ofta hade samma anställning i hela sitt liv. Under dessa omständigheter var det svårt att inte lära känna befolkningen bättre och umgås på ett mer vänskapligt plan med dem.

Det kunde också hända att relationen mellan prästen och lokalbefolkningen blev spänd och att domkapitlet då fick gripa in och försöka medla och reda ut vad som var fel. Det kunde hända att befolkningen inte var nöjd med sin präst eftersom han var en dålig granne eller en dålig husbonde. Kanske drack han för mycket och kom full till sina predikningar eller så kom han kanske inte alls till gudstjänsten. I och med att folket med tiondet betalade det mesta av prästens lön och uppehälle så såg man det som att han bröt ett kontrakt genom att inte uppföra sig som han skulle. Man ville i allmänhet ha en lugn och trevlig präst, som hade en stark röst för predikan, kunde bruka jorden och som kom bra överrens med folket. Man föredrog också ofta en släkting till en tidigare präst i bygden. Att han inte hade en så bra utbildning inom det bibliska eller att han agerade krögare på sidan om prästyrket spelade inte så stor roll för bondebefolkningen.

Befolkningen hade olika sätt att gå till väga med präster som de ogillade. I vissa fall tog de kontakt med domkapitlet, medan de i andra fall tog saken i egna händer. Det hände bland annat att bönderna låste ute sin präst från kyrkan. Ett exempel på en sådan händelse är utelåsningen av komministern Nicolaus Kyllander i Saleby pastorat i Skara stift. Då Kyllander kom till kyrkan den andra söndagen efter trettondagen år 1680 så fann han kyrkan låst och alla vuxna män frånvarande. Han bad klockarepojken hämta nyckeln. Denne kom tillbaka utan nyckel, men med nyheten att männen hade kommit överrens om att inte låsa upp kyrkan och att de efter det hade vandrat till gudstjänsten i grannförsamlingen.

Övertro och vidskepelse

Traditioner var en viktig orsak till varför folk betedde sig som de gjorde och traditioner var även orsaken till att man höll fast vid katolicismen och gamla vidskepelse. Bland det stora antalet obildade fanns en hel del som kan tolkas som övertro och vidskepelse. Man kan bara se på den häxysteri, "Det stora Oväsendet" som rådde i Sverige mellan 1668 och 1676 då främst kvinnor, men även några män, blev anklagade för trolldom och för att ha utfört onda handlingar i Djävulens namn. Vissa friades från dessa anklagelser men 300 personer brändes på bål som häxor, för det mesta efter halshuggning.

Bland folket fanns det också mer harmlösa former av övertro. Det fanns bland annat en utbredd tro att oblaterna som användes till nattvarden hade mystiska, skyddande och helande krafter. Även om man i kyrkan officiellt såg det som om oblaterna var välsignade endast under själva sakramentet och att de endast var symboler för Jesu kött så behöll folket länge den katolska tron på att det verkligen var Jesu kött de åt och att detta självklart var heligt för alltid. En annan sak i anknytning till kyrkan som tillskrevs magiska egenskaper var jord från kyrkogården. Detta skulle kunna bota det mesta.

Synen på det heliga

Även om folk agerade på sätt som kan ses som mycket vanvördigt och nonchalant så finns det mycket som tyder på att de aktade och vördade det heliga. De var mycket måna om att gå på sina gudstjänster och om de bodde i en by där man inte höll gudstjänst varje vecka i bykyrkan så var de mycket måna om att dessa hölls rätt söndag och vid rätt tid. Som redan nämnts så var nattvarden en mycket viktig ritual och det var ett hårt straff att bli förvägrad att ta nattvarden.

Synen på döden

Döden sågs som någonting naturligt och inte något skrämmande. Även om den lutherska kyrkan inte lägger stor vikt vid var själen befinner sig mellan döden och den yttersta dagen så levde även här tron på de katolska "mellanstadierna" (exempelvis skärselden) kvar hos folket. Själen var det viktigaste, medan kroppen endast sågs som ett tomt skal, som inte var särskilt viktigt att måna om. Därför brydde man sig inte så mycket om sina kyrkogårdar och ingen reagerade starkt på att hundar och grisar kanske bökade upp ben ur jorden där.

Litteratur

Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormakttidens Sverige*. (Lund, 2002)

<http://www.logosmappen.net/beskrifter/lillakat/index.html> (20.02.2009) – Martin Luthers lilla katekes

KURIOSA - UPPKOMSTEN AV BODEKULL SKANS

År 1658 slöts Roskildefreden och stora landarealer, däribland Blekinge, tillföll Sverige. Karl X Gustav var inte sen i att se möjligheterna med att den svenska gränsen hade flyttat söderut, utan reste omedelbart till de nya landskapen för att se vad som kunde göras. Till nuvarande Karlshamn, som på den tiden kallades Bodekull, anlände generalkvarter-mästarelöjtnant Erik Dahlberg den 16:e mars 1658, mindre än en månad efter freden. Konungen själv besökte platsen mellan den 4:e och 6:e april, innan han reste vidare till Göteborg. Men denna korta tid räckte för att han skulle få ett intresse för platsen och beordrade därför Dahlberg "att avsticka några skansar så ock en stad, som där skulle anläggas och byggas"

Platsen för skansen bestämdes till Boön, dit också ett örlogsvarv förlades. Bygget gick väldigt snabbt, och redan på sensommaren 1659 stod det klart, även om det var ett ganska provisoriskt bygge. Bygget leddes av Ebbe Simonsson, ekipagemästare från Stockholm, medan grovgörat sköttes av timmermän från framförallt Västervik och Stockholm. Även de lokala bönderna fick göra dagsverken på skansen. När den stod klar uppgick den totala besättningen till cirka 90 man och åtta kanoner. Soldaterna på skansen var främst från Östergötland, Värmland, och Småland. Man ville inte ha blekingar där, eftersom de ännu inte var speciellt svenskvänliga.

När Karl X Gustav dog 1660 och förmyndarregeringen tog över makten så led Bodekull skans av nedrustning. Fredstid tillsammans med en sämre ekonomi gjorde att man varken hade råd eller intresse av att hålla soldater där. Örlogsvarvet fick dock vara kvar och byggde nya skepp under hela perioden. Ändringen för skansen kom först femton år senare, då Karl XI var kung, och Danmark gick in i Skånska kriget. Nu utsåg Erik Dahlbergh, som nu hade stigit i graderna, en generalkvartermästarelöjtnant vid namn Erik Palmquist att resa till Bodekull för att rusta upp den nedgångna anläggningen. Men istället började man med en helt ny skans, som hade varit på ritbordet redan för femton år sedan, denna skulle istället förläggas till Frisholmen. Det var denna skans som senare kom att utvecklas till Karlshamns kastell, och kom att få en viktig roll i Skånska kriget.

I oktober 1675 kom det 270 soldater och ett stort antal hantverkare till platsen för att bygga. En stor del av materialet tog man från den gamla skansen, men även från fästningen i Kristianopol, som hade spelat ut sin roll. Man började med att bygga en vall på den södra och västra sidan av ön, vilket sågs som den mest utsatta. Murarna man byggde bestod till största delen av jordvallar och stenar, som inte murades ihop, ras var därför ganska vanlig under byggandet. Bygget fortskred ändå, och mot slutet av 1675 var kastellen så pass

utbyggd att den förste kommandanten utnämndes. Detta blev kommandanten i Kristianstad, Johan Adolf Hård af Segerstad, en gammal krigsveteran som tagit sig fram den hårda vägen till sin post. Under sommaren 1676 drog sig de civila hantverkarna därifrån och arbetet övertogs av soldaterna. Besättningen uppgick då till:

155 man från Kronobergs regemente under ledning av kapten Olof Håkansson Bolling

137 man från Kalmar regemente under ledning av kapten Anders Selflod

40 "gubbar", gamla uttjänade knektar som kvarstod i tjänst i krigstid

11 blekingar från Kristianstad

11 artillerikonstaplar under ledning av styckefänrik Herman Hermansson Ståhl

Det fanns även ytterligare fyra löjtnanter och tre fänrikar samt en präst. Till detta hörde även ett antal drängar och hantverkare. Till bestyckningen hörde ca 55 kanoner.

Litteratur

Lundgren, Kurt, *De stora örlogsskeppen från Carlshamn 1659-1676: En mikrohistorisk studie över skeppsbyggnad, teknik, och livsvillkor under stormaktstiden* (Kristianstad, 1999)

Aspegren Ebbe *Karlshamns Kastell genom tiderna*. (Karlshamn, 1993)

KURIOSA – FOLK MED MAKT OCH AUKTORITET

I ett samhälle finns det många personer och institutioner som har någon slags makt och auktoritet. 1600-talets Sverige var inget undantag. Makt och maktutövning fanns på alla nivåer i samhället, från stat till gård. Man hade respekt för och lydde dem som hade makt, även om man inte alltid gjorde det utan att ifrågasätta. Uppror och upplopp av olika slag förekom om de som hade makten pressade sina underlydande för hårt.

Här nedan följer en liten lista på folk med makt:

- Kungen – Rikets husbonde och största enskilda auktoritet.
- Riksrådet – Dåtidens regering. Bestod av adelsmän som verkade som kungens rådgivare samt som ledande ämbetsmän vid olika ämbetsverk, vilka styrde bland annat landets ekonomi och militära styrka.
- Riksens ständer – Riksdagen. Var med och styrde landet och stiftade lagar. Hade representanter från de fyra stånden: Adel, prästerskap, borgare och bönder.
- Adeln – Hade makt genom lag, tradition och god ekonomi. Ofta hade de även ämbeten av olika slag som i sig medförde makt, till exempel kungliga rådgivare, högt uppsatta ämbetsmän och domare.
- Kyrkan – Hade ännu stor makt trots reformationens maktförminskning. Biskoparna hade makt i sina stift och prästerna var auktoritetspersoner i sina socknar.
- Domstolar – Under 1600-talet fanns det flera olika domstolar. Dessa hade dömande makt På landet fanns häradsrätten som i staden motsvarades av kämnersrätten och rådstuvurätten. Grövre brott hänvisades till högre domstolar så som hovrätter och Högsta domstolen.
- Militären – Hade staten i ryggen och enorma resurser under 1600-talet.
- Husbonden – En gårds överhuvud. Husbonden bestämde i sin egen gård och hade rätt att aga både hustru, barn och tjänstefolk ifall dessa förtjänade det.

KURIOSA – RECEPT FRÅN 1600-TALET

Under 1600-talet började man i Norden ge ut kokböcker. Många recept i dessa kokböcker var dock inte författarens egna verk utan var ohämmat stulna eller lånade från någon tysk eller fransk kokbok från tiden.

I recepten från 1600-talet finns det mycket sparsamt med måttangivelser. Många av recepten var så enkla att inga måttangivelser var nödvändiga. Av grundingsredienserna togs så mycket att det räckte för det förväntade gästantalet och då det gällde till exempel kryddor så smakade man av och lät smaken bestämma, precis som man ännu gör idag. 1600-talsmänniskan hade dock en lite annan syn på hur mycket kryddor det borde vara i en rätt. Många av rätterna kryddades av en massa olika kryddor och antagligen användes med våra mått mätt alldeles för mycket av varje krydda. Kryddor var dyra men de rika hade råd.

Receptböckerna var med andra ord inte menade för "vanligt" folk. Författarna riktade sig till adel och möjligtvis till borgare. I vissa av kokböckerna kan man dock hitta mycket enkla och grundläggande recept, som mycket väl kan ha varit snarlika de metoder som kan ha förekommit hos bondebefolkningen. Här nedan följer några recept ur tre av 1600-talets skandinaviska kokböcker, en från Danmark och två från Sverige.

Ett recept ur *Koge-Bog*, den äldsta skandinaviska kokboken, utgiven i Danmark 1616:

"Unge Høns met Pommerantser – Sjud først Hønset i Vand. Naar det er sødet, saa lad Vandet fra, oc giff god Vijn der paa igien. Tag pomerantser, skal dem, leg dem i Vijnnet til Hønset, sæt til Ilden, oc lad saa en opsøed. Giør det siden til met urter, Canelbarck, Ingefer, Muskater, Muskateblomer, Saphran oc sucker. Giff det en sød smag, oc salt det til Pass."

Några recept ur en nytgåva av *Een lijten kockebook*, ursprungligen utgiven år 1650:

"Först att koka kål på det gemena sättet

Tag kålhuvuden, så många du vill, och klyv dem i så många fjärdingar du vill; de vita avtagna bladen, dem hacka små därhos. Sedan tag 2 eller 3 tunna skurna skivor fläsk, rökt fårakött och medisterkorv och lägg det i en kittel, gryta eller potta. Om en vill och det så behöves, så kan man först sjuda köttet och fläsket samt medvursten halvsuden eller mera och så sedan lägga kålen däruti. Och man måste för allting intet späda honom med mera vatten, ty då bliver han svart; och där som han vore för mager, så kan man med några skedar grytesteksoppa hjälpa honom i staden för fläsket, köttet och medisterkorven. Om en så behagar så kan man hava färskt oxekött däri; och om han är för mager så tag grytesteksoppa till hjälp. "

”Än ärter att koka

Man tager en järngryta, halv med vatten, och en lerpotta glaserad och fyller med ärter och binder till med ett linnekläde och stjalper upp i järngrytan (dock måste pottan passa rätt i grytan) och låter så sjuda dem. Sedan slår man därpå vad fet soppa eller fläsk så som en vill, och låt dem litet däri sjuda. Ärter, som äro sudna, låter man sedan i en förtent kittel och en osaltad kött-soppa därpå, låter det litet sjuda; sedan smält brunt sudet smör och hacka gröna kryddor däri och låt litet sjuda det. Rätta sedan an.”

”Lamm med soppa på

Tag ett ungt lamm, slakta det och skär det sönder i stycken smått och sjud det väl. Och tag så lök, skala honom och hacka honom sönder väl, låt honom i en panna och brunstek honom. Sedan tag vin eller vinättika, låt den stekta löken däruti, låt ingefär, peppar, muskateblommor, saffran och blanda detta så i det sådet som lammköttet är sudet uti, och låt på köttet och låt väl sjuda det. Salt kräver sig självt.”

Ordförklaringar:

Grytesteksoppa – kött-saft av i gryta tillagat oxkött

I staden – i stället

Låta – slå, hålla, lägga, placera

Potta – lergryta

Sjuda – koka

Ett (eller egentligen flera) recept ur Bengt Hööks *En liten hanbok i kooke-konsten* från år 1695:

”GÄDDA. Tag stjärten. Späck den med ansjovis eller sill och stek honom på spett. Tag smör och den avdrupna soppan, ansjovis, vinättika, citron-saft och gör där av en god suppa.

Gör en stor gädda ren. Fyll buken med ostror och späck honom med sill eller ansjovis. Stek honom på spettet och begjut honom med vin och smör när ansjovis är smält. Gör sedan en sås av capris, limoner, smör, vitt vin och ansjovis.

Gör en suppa av vin, vinätticka och en tredjedel vatten, nog salt, rosmarin, timjan. Sjud den suppan opp och kasta så den sönderskurna gäddan däri och låt den sjuda. Lägg och där i litet hel peppar och muskot-blomma. Således kan man koka krumgädda och göra sådan soppa som man vill med kokade persiljerötter eller annat som oliver.”

Krumgädda – Kromgädda. Gäddan ilägges böjd i grytan så att huvud och stjärt mötas.

Vill man ha historiska recept skrivna på lättfattlig nutidssvenska och med exakta måttangivelser så kan man ta en titt i någon av följande böcker:

Så åt och drack man förr... av Kristina Li Olls

Mat med historia – från medeltid till nutid av Barbro Östlund

Litteratur

Koge-Bog: Indeholdendis et hundrede fornødende stycker/ Som ere / om Brygning/Bagning/Kogen/Brendevijn oc Miød at berede/saare nytteligt udi hussholding/a. Som tillforn icke paa vort Danse Sprock udi Tryck er udgaaen. Prenteti Kiøbenhaffn / Aff Salomone Sartorio, 1616. (Århus, 1966)

Höök, Bengt, *En liten handbok i kooke-konsten 1695: Kött, fågel och fisk på åtskillige manér* (Uppsala, 1966)

Olls, Kristina Li, *Så åt och drack man förr...: En gastronomisk resa genom tid och rum med gamla recept – i modern tappning* (Kristianstad, 2002)

Östlund, Barbro, *Mat med historia från medeltid till nutid: "nöt för sej skel"* (Göteborg, 2001)

KURIOSA - MÅTTENHETER

År 1676 gällde de mått och vikter som blivit fastställda i 1665 års plakat om mått och vikt. Parallellt med detta så förekom ändå gamla och/eller lokala vikt- och måttenheterer, till exempel rydmmåttet skäppa vars användning var utbredd, men som motsvarade olika mycket på olika platser.

De nutida måtten och vikterna är angivna i ungefärliga värden.

Rydmått för flytande varor

1 fat = 165 l

1 tunna = 4 fjärding = 125,6 l

1 fjärding = 48 kannor = 31,4 l

1 kanna = 2 stop = 2,62 l

1 stop = 4 kvarter = 1,31 l

1 kvarter = 4 ort = 32,72 cl

1 ort (jungfru) = 8,18 cl

Rydmått för torra varor

1 tunna = 2 spann = 146,6 l

1 spann = 4 fjärding = 73,5 l

1 fjärding = 4 kappar = 18,3 l

1 kappa = 1 ¼ kanna = 4,58 l

1 kanna = 2,617 l = 2,62 l

Vikt

1 skeppspund = 4 center = 170 kg

1 cent = 5 lispund = 42,5 kg

1 lispund = 20 skålpund = 8,2 kg

1 skålpund, 1 mark = 32 lod = 425 g

1 lod = 4 kvintin = 13,28 g

1 kvintin = 3,32 g

1 korn = 42,5 mg

1 uns = 29,69 g (medicinalvikt)

Längdmått

1 mil = 6000 famnar = 10,668 km

1 famn = 3 alnar = 1,778 m

1 aln = 2 fot = 59,3 cm

1 fot = 2 kvarter = 296,9 mm

1 kvart = 12 tum = 24,74 mm

Litteratur

Wikström, Kersti, *Det dukade bordet* (Stockholm, 2002)

<http://www.bgf.nu/historia/6/matt.html> (24.03.2009)- Gamla vikt-och måttenheter

KURIOSA – BIBELN DÅ OCH NU

Även om det var Martin Luthers ambition att folk själva skulle kunna läsa bibeln så var det ännu under 1600-talet ovanligt att vanligt folk ägde en bibel. Man fick dock Guds ord upplästa och predikade för sig i kyrkan varje söndag. Här nedan ges några små smakprov ur Gustav II Adolfs bibel, översatt 1618, vilken torde ha varit den vedertagna översättningen år 1676. Bredvid citaten från Gustav II Adolfs bibel finns samma citat från Bibel 2000.

Citaten från ordspråksboken är medtagna eftersom det var en del av bibeln som låg vanligt folk nära och man tog till sig ordspråken och använde dem.

1 Moseboken 1:1-5 (Skapelsen)

Gustav II Adolfs Bibel

Bibel 2000

I Begynnelsen skapade Gudh Himmel och Jord.

I begynnelsen skapade Gud himmel och jord.

Och Jorden war ödhe och toom/ och mörcker war på diupet/ och Guds Anda swåffde öfwer Watnet.

Jorden var öde och tom, djupet täcktes av mörker och en gudsvind svepte fram över vattnet.

Och Gudh sade: Warde liws/ Och thet wardt liws.

Gud sade: "Ljus, bli till!" Och ljuset blev till.

Och Gudh sågh liuset at thet war gott. Så skilde Gudh liuset ifrå mörkret.

Gud såg att ljuset var gott, och han skilde ljuset från mörkret.

Och kallade liuset/ Dagh/ och mörkret/ Natt. Och wardt aff Affton och morgon förste Dagen.

Gud kallade ljuset dag och mörkret kallade han natt. Det blev kväll och det blev morgon. Det var den första dagen.

Matteusevangeliet 7:12 (Gyllene regeln)

Gustav II Adolfs Bibel

Alt thet j nu wilien menniskiorna skola göra iver/ thet görer j ock them: Ty thetta är Lagen och Propheterna.

Bibel 2000

Allt vad ni vill att människorna skall göra för er, det skall ni också göra för dem. Det är vad lagen och profeterna säger.

Lukasevangeliet 10:27 (Dubbla kärleksbudet)

Gustav II Adolfs Bibel

Swarade han och sade: Tu skalt älska tin Herre Gudh aff alt titt hierta/ och aff allo tine siäl och aff alla tina krafter/och aff allom tinom hogh/ Och tin nästa som tigh sielff.

Bibel 2000

Han svarade: "Du skall älska Herren, din Gud, av hela ditt hjärta och med hela din själ och med hela din kraft och med hela ditt förstånd, och din nästa som dig själv."

Några citat ur ordspråksboken

Gustav II Adolfs Bibel

Ords 3:29 *Far icke effter at göra tino wen ondt/ then uppå godh troo när tigh boor.*

Ords 15:1 *It miukt swar stillar wrede/ men itt hårdt ord kommer harm åstadh.*

Ords 21:9 *Bättre är boo uti en vrå på taket/ än med en trättosam qwinno uti itt stort hws.*

Ords 23:4 *Mödh tigh icke til at warda rijk/ och wåndt igen aff tina funder.*

Ords 26:27 *Then ena groop gör han skal falla ther uthi/ och then en steen wälter uppå honom skal han komma.*

Bibel 2000

Anstifta inget ont mot din broder, som tror sig bo trygg i din närhet.

Mjukt svar stillar vrede, hårda ord väcker harm.

Bättre bo i en vrå på taket än dela hus med en grälsjuk hustru.

Ansträng dig inte för att bli rik, var förståndig nog att avstå.

Den som gräver en grop faller själv däri, den som vältrar upp en sten får den över sig.

Matteusevangeliet 5:1-16 (Jesu Bergspredikan)

Gustav II Adolfs Bibel

När han sågh folcket/ stegh han up på itt berg/ och som han hade satt sigh gingo hans Lärjungar fram till honom.

Då öppnade han sin munn/lärde them och sade:

Salige äro the som äro andelige fattige/ ty himmelriket hörer them til.

Salige äro the bedröfwade/ ty the skola hughswalelse.

Salige äro the sachtmodige/ ty the skola besittia jordena.

Salige äro the som hungra och törsta effter rättferdighettena/ ty the skola blifwa mättade.

Salige äro de barmhertighe/ ty them skal skee barmhertigheet.

Salige äro the reenhiertade/ ty the skola see Gudh.

Salige äro the frijdhssamme/ ty the skola kallas Guds barn.

Salige äro the som lijda förfölielse för rättwijson skul/ ty them hörer himelriket til.

Salige ären j/ när menistjiorna försmäda och förfölia ider/ och säya alt ondt emot ider/ liwgandes/ för mina skul:

Glädiens och frögden ider/ ty idor löön är stoor i himmelen. Förty the hafwa sammalunda förfolgt Propheterna/ som hafwa warit för ider.

I ären jordennes salt. Är thet så at saltet

Bibel 2000

När han såg folkskarorna gick han upp på berget. Han satte sig ner, och hans lärjungar kom fram till honom.

Han började undervisa dem och sade:

”Saliga de som är fattiga i anden, dem tillhör himmelriket.

Saliga de som sörjer, de skall bli tröstade.

Saliga de ödmjuka, de skall ärva landet.

Saliga de som hungrar och törstar efter rättfärdigheten, de skall bli mättade.

Saliga de barmhertiga, de skall möta barmhertighet.

Saliga de renhjärtade, de skall se Gud.

Saliga de som håller fred, de skall kallas Guds söner.

Saliga de som förföljs för rättfärdighetens skull, dem tillhör himmelriket.

Saliga är ni när man skymfar och förföljer er och på allt sätt förtalar er för min skull.

Gläd er och jubla, er lön blir stor i himlen. På samma sätt förföljdes ju profeterna före er tid.

Ni är jordens salt. Men om saltet mister sin

*mister sijn sälto/ hwar medh skal man tå
salta? Til intet meer är thet nyttigt/ uthan at
man kastar thet uth/ och låter thet trampas
aff menniskiomen.*

*I ären werldennes liws. Icke kan then staden
dölias/ som ligger på itt berg.*

*Icke tänder man heller liws/ och sätter thet
under ena skäppo/ uthan på en liwsastaka/ at
thet lyser allom them som i huuset äro.*

*Så låter idart liws lysa för menniskiomen/ at
the måga see idra goda gerningar/ och prijsa
idar fader som är i himmelen.*

*kraft, hur skall man få det salt igen? Det duger
inte till annat än att kastas bort och trampas
av människorna.*

*Ni är världens ljus. En stad uppe på ett berg
kan inte döljas,*

*och när man tänder en lampa sätter man den
inte under sädesmåttet utan på hållaren, så
att den lyser för alla i huset.*

*På samma sätt skall ert ljus lysa för
människorna, så att de ser era goda gärningar
och prisar er fader i himlen.*

Litteratur

<http://www.bibeln.se> (09.02.2009) - Bibelkunskap samt Bibel 2000 online

Biblia: thet är, All then helga skriffth på swensko (Stockholm, 1655)